

ACADEMY OF SAHAKRI RESEARCH
MELKOTE-571 431

BENARES SANSKRIT SERIES;

**A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:**

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 70.

श्रीः १०८ खण्डश्रामानुजाचार्यचिनिर्मितो

वेदान्तदीपः ।

बादरायणसूत्राणां संग्रहव्याख्यारूपः ।

श्रीमदाचार्यभट्टनाथस्वामिना संशोधितः ।

VEDĀNTADEEPA.

A GLOSS ON BRAHMASUTRAS,
By

ŚREE BILAGAVAT RĀMĀNUJĀCHĀRYA.

EDITED BY

ŚREE ĀCHĀRYA BHATTANĀTHASWĀMY.

FASCICULUS II.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhanba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1903.

श्रीः १०८ खण्डश्रामानुजाचार्यचिनिर्मितो
वेदान्तदीपः ।
बादरायणसूत्राणां संग्रहव्याख्यारूपः ।
श्रीमदाचार्यभट्टनाथस्वामिना संशोधितः ।
VEDĀNTADEEPA.
A GLOSS ON BRAHMASUTRAS,
By
ŚREE BILAGAVAT RĀMĀNUJĀCHĀRYA.
EDITED BY
ŚREE ĀCHĀRYA BHATTANĀTHASWĀMY.
FASCICULUS II.
BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhanba Sanskrit Book Depot.
Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.
1903.
श्रीः १०८ खण्डश्रामानुजाचार्यचिनिर्मितो
वेदान्तदीपः ।
बादरायणसूत्राणां संग्रहव्याख्यारूपः ।
श्रीमदाचार्यभट्टनाथस्वामिना संशोधितः ।
VEDĀNTADEEPA.
A GLOSS ON BRAHMASUTRAS,
By
ŚREE BILAGAVAT RĀMĀNUJĀCHĀRYA.
EDITED BY
ŚREE ĀCHĀRYA BHATTANĀTHASWĀMY.
FASCICULUS II.
BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhanba Sanskrit Book Depot.
Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.
1903.

ति । अविभागश्चतिरापि नामरूपाविभागाभावादुपपद्यत इत्य-
भिहितम् (१) ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

प्रधानपरमाण्वादिष्वनुपपन्नानाम् “स्वपक्षदोषात्” इत्या-
दिषूक्तानां सर्वेषां धर्माणां कारणत्वोपपादका(२)नां ब्रह्मण्यु-
पपत्तेश्च ब्रह्मैव कारणम् । प्रधानपरमाण्वादीनां परिमि-
तशक्तित्वाल्लोकदृष्टवस्तुसजातीयत्वाच्चानुपपत्तयः सहस्रशः
सन्ति । ब्रह्मणः शास्त्रैकसमाधिगम्यतया (३) सकलेतरविसजाती-
यत्वेनाचिन्यशक्तित्वात्सर्वशक्तित्वश्रुतेश्च सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।)

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

सांख्यतन्त्रासिद्धः प्रधानकारणवादः किं समीचीनयुक्ति-
मूल उत नेति संशयः ॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः पक्षः ।
घटादिवद्विचित्रसंनिवेशं जगत्कार्यं तद्देव सरूपकारणविशे-
षारब्धम् । सुखदुःखमोहरूपतया सत्त्वाद्यात्मकं जगत्सत्त्वरजस्त-
मोमूलम् । तत्र महदादिपृथिव्यन्तानां घटादिवत्परिणामित्वावि-
शेषात्ते जगदुत्पत्तौ कारणकाष्ठा न भवन्ति । तेषां परिमितत्वेना
परिमितजगदुपादनाशक्तेरन्यूनातिरिक्तानि * साम्यावस्था-
न्यपरिमितानि सत्त्वरजस्तमांस्यव्यक्तप्रधानादिशब्दाभिधेया-
नि जगत्कारणम् ॥ राद्धान्तस्तु—रथप्रासादादिनिर्माण-

(१) ‘अभिप्रायः’ मु० ग० (२) ‘त्वोपपादिता’ क०

(३) ‘ब्रह्मकारणत्वे शास्त्रैकसमाधिगम्यस्य ब्रह्मणः’ पा०

हेतुभूतदार्वादिबदचेतनं प्रधानं स्वस्वभावाद्यभिज्ञचेतनानधि-
ष्ठितं विचित्रजगद्रचनासमर्थाभिती केवलं प्रधानमकारणम् ॥
सूत्रार्थस्तु—अनुमीयत इत्यनुमानम् । तस्याचेतनस्य प्रा-
ज्ञानाधिष्ठितस्य विचित्रसंनिवेशजगद्रचनानुपपत्तेस्तत्र कार-
णम् । अचेतनस्य दार्वादिस्तद्ज्ञानाधिष्ठितस्य रथप्रासादादिरच-
नानुपपत्तेर्दर्शनात्तदधिष्ठितस्य रचनाप्रवृत्तेर्दर्शनाच्च (१)
चकारात्सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौकल्यादेरिवोपादा-
नकारणत्वासंभवं समुच्चिनोति । सत्त्वादयो हि कार्य-
गतलाघवप्रकाशादिहेतुभूताः कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्त-
त्स्वभावविशेषाः ॥ प्रवृत्तेश्च । अनुपपत्तेरिति वर्त्तते ।
प्राज्ञानाधिष्ठितस्य प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनानुगुणप-
रिस्यन्दरूपप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च प्रधानमकारणम् ॥ (२)

पयोऽम्बुवञ्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥

पयसोऽम्बुनश्च यथा प्राज्ञानाधिष्ठितस्यैव दधिभावेन नारि-
केलरसादिविचित्ररूपेण च परिणामो दृश्यते तद्वत्प्रधानस्या-
पि केवलस्य जगद्वाकारेण परिणाम उपपद्यत इति चेत्परि-
हरति । तत्रापीति । तदापि पक्षीकृतमित्यर्थः । यत्र रथाद्वा-
वचेतनस्य प्राज्ञाधिष्ठितत्वं दृष्टं तद्व्यतिरिक्तं हि सर्वं पक्षी-
कृतमेव “ योऽप्सु तिष्ठन् ” इत्यादिश्रुतेस्तदपि प्राज्ञाधिष्ठी-
तम् ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितिप्रसङ्गाच्च

(१) इयं पङ्क्तिः क० पुस्तके एवास्ति ।

(२) ‘ प्रवृत्तेश्च । ’ इत्यादिग्रन्थः क० पुस्तके नास्ति ।

केवलं प्रधानमकारणम् । अन्यानपेक्षत्वात्प्रधानस्य सर्वदैव
सृष्टिः प्रसज्यते ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥

धेन्वादिनोपयुक्तं हि तृणोदकादि स्वयमेव क्षीराकारेण
परिणामते (१) तद्रूपप्रधानमपीति च वक्तुं न शक्यते । धेन्वा-
दिनोपयुक्तस्यापि तृणादेः क्षीराकारेण परिणामः प्राज्ञाधि-
ष्ठितत्वादेव भवतीत्यभ्युपेत्यम् (२) । कुतः । अन्यत्राभावात्
अनडुहाद्युपयुक्तस्य प्रहीणस्य वा तृणादेः क्षीराकारेण परि-
णामाभावात् ॥

पुरुषाश्मत्रदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥

प्राज्ञानधिष्ठितमापि प्रधानं चैतन्यमात्रवपुर्निष्क्रियः पुरुषः
स्वसंनिधिमात्रेण सर्गादौ प्रवर्तयति, यथा दृक्शक्तियुक्तो ग-
मनशक्तिविकलः पद्भ्युः पुरुषोऽन्धं दृक्शक्तिविकलं प्रवृत्ति शक्ति
युक्तं स्वसंनिधानात्प्रवर्तयति यथा चायस्कान्ताश्मा स्वसंनिधा
नादयः प्रवर्तयति तद्रादिति चेत्परिहरति । तथापीति । तद्रादपि
प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तत्र हि पद्भ्योः पुरुषस्य गम-
नशक्तिविकलस्यापि मार्गोपदेशादिव्यापारः कादाचित्को
दृश्यते । अन्धस्य चाक्षुषव्यापारविरहेऽपि पद्भ्युपदेशाद्विग्रहणा-
दिश्रेतनधर्मोऽस्ति । अयस्कान्तमणोरप्ययः प्रवृत्तो कादाचित्क-
मयःसंनिधानं विद्यते । इह तु संनिधिमात्रातिरेकी ता-
दृशः कश्चिद्विशेष उभयत्रापि न विद्यते । पुरुषसंनिधा-

(१) परिपूर्वात्त्रमेरात्मनपदं कथमिति न विद्मः । अस्ति तु शा-
ङ्करादिभाष्येष्वप्येवं प्रयोगः ।

(२) 'पतिस्तु (३ । १ । १० ९)' इति क्यपि तुक् (६ । १ ।
७१) । 'अभ्युपेतव्यम्' मु०

नस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसक्तिः । तथा सति प्रतिसर्गा-
भावोऽ(१) पवर्गाभावश्च ॥

आङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

इतश्च । गुणानामुत्कर्षार्पकर्षरूपाङ्गाङ्गिभावेन जगत्प्रवृत्ति-
रनुमिता प्रतिसर्गावस्थायां साम्यावस्थानामेकस्योत्कर्षरूपा-
ङ्गित्वानुपपत्तेश्च न संभवति । तत्राप्युत्कर्षोऽस्तीति चेत्सर्व-
दासर्गप्रसगः ॥

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥

उक्तप्रकाराद्व्यतिरिक्तप्रकारान्तरेण प्रधानानुमितौ च
प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयो दोषा-
स्तदवस्थाः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥

प्रधानानुमित्यभ्युपगमेऽपि प्रधानेन प्रयोजनाभावान्न
तदनुमेयम् । पुरुषस्य भोगापवर्गार्थतया हि प्रधानप्रवृत्तेः सप्र-
योजनत्वम् । चैतन्यमात्रवपुषो निष्क्रियस्य नित्यं निर्विकार-
रस्येतरेतराध्यासकृतप्रकृतिदर्शनरूपभोगस्ताद्विवेकरूपोऽपवर्गश्च
न संभवति । निर्विकारस्यैव प्रकृतिसंनिधानेन संभवतीति
चेत् । उभयोर्नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन संनिधानस्य नित्यत्वा-
दपवर्गासिद्धिः । तथाविधसंनिधेरेवापवर्गत्वे भोगासिद्धिश्च ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्चसम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषिद्धं चेदं सांख्यानं दर्शनम् । प्रकृतेः परा-
र्थतया पुरुषो द्रष्टा भोक्ताऽधिष्ठातेत्याहुः । प्रकृतेश्च पुरु-
षस्य भोगापवर्गार्थतया सप्रयोजनत्वं च (२) । प्रकृत्यैव साध-

(१) प्रतिसर्गः प्रलयः ।

(२) 'आहुः' इति सबन्धः ।

नभूतया पुरुषो भोगमपवर्गं चाश्नुत इति चोक्तैव पुरुषश्चैतन्यमात्रवपुर्नित्योनिर्विकारो न द्रष्टा न भोक्ता न कर्तेति च (१) । अत एव पुरुषो न बध्यते न च मोक्षसाधनमनुतिष्ठति न मुच्यत इति वदन्ति । प्रकृतिरचेतनभूतैव पुरुषसंनिधानात्पुरुषधर्मं चैतन्यं स्वस्मिन्स्वधर्मं कर्तृत्वं पुरुषे चानुसंधाय बध्यते मोक्षसाधनमनुतिष्ठति मुच्यत इति चाहुः । अध्यासरूपमनुसन्धानं हि चेतनधर्मः । तथा प्रकृतिरनुपकारिणः पुरुषस्य भोगापवर्गरूपं प्रयोजनं साधयन्त्युपकारिणीति चाहुः । अध्यासरूपबन्धादयः पुरुषस्य न सन्ति चेत्कस्तस्योपकारः । एवमाद्यन्योन्यविरुद्धभाषणादसमञ्जसम् ॥

(महद्दीर्घाधिकरणम् ।)

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् (२) ॥ १० ॥

किं काणादपरमाणुकारणवादः समीचीनयुक्तिमूल उत नेति संशयः ॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः पक्षः । अवयवसंयोगादवयवव्युत्पत्तिदर्शनादवयवाल्पत्वप्राचुर्याभ्यां सर्षमहीधरवैष्णवदर्शनाच्चावयवाल्पत्वकाष्ठाऽवश्याभ्युपगमनीयेति परमाणुसिद्धिः (३) । ते कार्यानुगुण्येन चतुर्विधाः (४)प-

(१) ' आहुः ' इतिसंबन्धः ।

(२) प्रधानकारणवादं निरस्य प्रसङ्गात्परमाणुकारणतां निराचष्टे । अनुमानसिद्धत्वाविशेषादुभयोरैकज्ञानेऽपरस्मृतिनिरावाधा ।

(३) अत्र परमाणुखसरेणोः षष्ठोऽवयवः । न च त्रसरेणावेवावयवधाराविश्रमोऽस्त्विति वाच्यम् । चाक्षुषद्रव्यत्वेन त्रसरेणोः सवयवत्वात् । कपालवत्तदवयवानामपि महदवयवत्वेन सावयवत्वादित्याशयः ॥

(४) क्षित्यसेजोमरुत्संबन्धिन इति बोध्यम् ।

रमाणवो विपाकदशापन्नक्षेत्रज्ञादृष्टसचिवाः (१) परमेश्वराधिष्ठिता (२) द्रव्यणुकादिक्रमेण जगदारभन्त इति॥राद्धान्तस्तु—अवयवाः स्वकीयैः षड्भाभिः पार्श्वैः संयुज्यमानाः स्वस्मान्महान्तमवयविनमुत्पादयन्तीति परमाणूनामपि तथैवोत्पादकत्वमभ्युपेत्यमातथा साति परमाणवोऽपि सांशाः स्वकीयैरवयवैस्ते च स्वकीयेरिति न कचित्कारणव्यवस्थितिः ॥सूत्रार्थस्तु—महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । असमञ्जसमिति वर्तते । वाशब्दश्चार्थे । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्रव्यणुकपरमाणुभ्यां महदीर्घवत्त्रयणुकद्रव्यणुकोत्पत्तिवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसम् ॥ (३)

द्रव्यणुकादिक्रमेणारम्भकत्वं कारणानवस्थितेरसमञ्जसं किमत्रान्यदसमञ्जसमिसत्राह—

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥

परमाणूनामाद्यं कर्मादृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते । तददृष्टं किमणुगतमुत क्षेत्रज्ञगतम् । उभयथाऽप्यदृष्टस्याकादाचित्कत्वेन सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्गात् कादाचित्कं कर्म न सं-

(१) फलेन सर्गप्रवृत्तौ हेतुरुक्तः ।

(२) इत्थं च चेतनानधिष्ठानप्रयुक्तदोषाभावः सूचितः ।

(३) अयमत्र सिद्धान्तनिष्कर्षः । पूर्वोक्तपरमाणुसाधकानुमानद्वयमप्रयोजकम् । अन्यथा षडवयवसंयोगं विनाऽवयव्युत्पादायोगादवयवधाराऽनवस्थाप्रसङ्गः । इत्थं च त्रसरेणुपुञ्जैरेव निर्वाहे नातिरिक्तमवयविनमप्यभ्युपगच्छामः । नचैवं साति विशकलितेष्वपि घटावयवेषु घट इति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । विलक्षणसंयोगविशिष्टस्यैव त्रुटिपुञ्जस्य घटादिप्रतीतिनिर्वाहकत्वाभ्युपगमात् । इत्थं च नास्माकमतिरिक्तचित्ररूपाङ्गीकारनिर्वन्धोऽपीति ॥

भवतीत्यतः कर्मणा परमाणुसंयोगाभावः । विपाकापेक्षत्वेऽपि नानाविधानन्तादृष्टानामेकैकैकरूपविपाकश्च न संभवाति । अनुमानेनेश्वरासिद्धेश्वरेच्छयाऽपि नियमो न संभवाति ॥

समवायाम्युपगमाच्च साम्यादन-

वस्थितेः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्चासमञ्जसम् । समवायो हि जातिगुणादीनां द्रव्यविशेषान्प्रसृथक्सिद्धिहेतुतयाऽभ्युपगम्यते । समवायस्यापि तथाभावे हेत्वपेक्षासाम्यादनवस्थितिः । समवायस्य तथाभावः स्वाभाविक इति चेत् । जातिगुणादीनामवैष्वभाव इति युक्तम् ॥ (१)

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

इतश्च(२) । समवायसंबन्धस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्संबन्धिनि-

- (१) समवायस्य स्वस्वरूपमेव संबन्ध इति न तत्र संबन्धान्तरापेक्षेति शङ्काकाराशयः । तर्हि प्रथमं जात्यादीनां तत्तत्स्वरूपस्यैव संबन्धता कुतो नाभ्युपगम्यत इति सिद्धान्तिमतम् । इदं च समवायनानात्वमते । समवायस्यैक्ये पृथिव्यां गन्धसम्बन्धो न जल इति धीर्विराध्यति ॥
- (२) ननु समवायस्य स्वरूपसंबन्धेन गतार्थत्वस्त्रीकारे तत्तत्स्वरूपभेदेनानन्तानां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवम्, नास्माकम्, प्रत्येकजाति समवायस्यैक्यात्, एवं प्रत्येकजातीयगुणादि च समवायस्यैक्याभ्युपगमादिति चेन्न । प्रत्येकजाति च आधेयस्वरूपस्यैव संबन्धत्वस्य स्त्रीकारात् । गुणादिस्थले तु शुद्धं रूपं न नीलसमवेतम् तच्छुद्धं नैतच्छुद्धकलसंबन्धि इत्यादिप्रतीत्या प्रतिव्यक्ति सम्बन्धभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । एवमभ्युपगमे नित्यत्वाभ्युपगमोऽपि न रुचिर इत्याह ॥ नित्यमेव च भावादित्यनेन ॥

स्वत्वमन्तरेण तदनुपपत्तेरवयवावयवविनोरुभयोरपि नित्यमेव
भावात्कार्यकारणभाव एव न सिद्ध्यति ॥

रूपादिसत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणूनां नित्यत्वनिरवयवत्वादिविपर्ययश्च स्यात् ।
रूपादिमत्त्वात्तेषां घटादिषु रूपादिमत्सु तथा दर्शनात् । दर्श-
नादेव हि भवदाभिमतं परिकल्प्यते ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अनित्यत्वादिभयात्परमाणूनां रूपादिशून्यत्वे कार्यगुण-
स्य कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिः । तत्सिद्धये रूपादिमत्त्वे चा-
नित्यत्वादिप्रसक्तिरित्युभयथा च दोषादसमञ्जसमेव ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

कापिलपक्षे हि श्रुतिन्यायविरुद्धेऽपि सत्कार्यवादादि किं-
चिद्वैदिकैः परिगृह्यते । काणादे तु कस्य चिदंशस्य वैदिकैः
परिग्रहाभावादनूपपन्नत्वाच्च निःश्रेयसार्थिभिरत्यन्तमनपेक्षा
कार्या ॥ (१)

(समुदायाधिकरणम् ।)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः (२) ॥ १८ ॥

सौगताश्चतुर्विधाः । प्रत्यक्षसिद्धस्थूलद्रव्यवादिनः केचिद्वैभाषि-
काः । अन्ये पृथिव्यादिविज्ञानानुमेयस्थूलद्रव्यवादिनः । ते च सौ-
त्रान्तिकाः । अपरे निरालम्बनविज्ञानमात्रसद्भावं वदन्ति योगा-

(१) इदं चातिभूर्मिं गतेनाग्रहेण ।

(२) एवं सदातनपरमाणुकारणतात्रादिनं मूकीकृत्य क्षणिकपर-
माणुकारणतावादीविध्वंसनाय प्रयतते ।

चाराः । त्रयोऽप्येते स्वाभ्युपगतवस्तुनः क्षणिकत्वं वदन्ति । अन्ये तु सर्वशून्यवादिनो माध्यमिकाः । तत्राद्ययोर्बाह्यार्थसद्भावमभ्युपगच्छतोर्जगदुत्पत्तिप्रकारो लोकव्यवहारश्च किं सूपाद उत दुरुपाद इति संशयः ॥ सूपाद इति पूर्वः पक्षः । तथा हि । पार्थिव्याप्यतैजसवायवीया गन्धादियुक्ताः परमाणवः पृथिव्यादिरूपेण संहता भवन्ति । तेभ्यश्च शरीरेन्द्रियविषयलक्षणसंघाताः । तत्रान्तरविज्ञानसंतानो ग्राहकाभिमानारूढ आत्मत्वेनावतिष्ठते । एषु क्षणिकेष्वपि स्थिरत्वादिगोचरबुद्ध्याख्याविद्यया सर्वमुपपद्यत इति जगदुत्पत्तिर्लोकव्यवहारश्च युज्यते ॥ रादान्तस्तु-क्षणध्वंसिनः परमाणवः कदा संहतौ व्याप्रियन्ते । कदा संहन्त्यन्ते । संहतौ व्याप्रियन्तस्तस्मिन्नेव क्षणे विनष्टाश्चेत्के पुनः संहन्त्यन्ते । कश्च विज्ञानात्मा कदा कं विषयं स्पृशति । कश्च कदा कं जानाति । कश्च कदा कमर्थमुपादत्ते । स्पष्टा नष्टः स्पृश्यं च नष्टं वेदिता च नष्टो वेद्यं च नष्टम् । कथमन्येन स्पृष्टमन्यो जानाति कथं वाऽन्येन विदितमन्य उपादत्ते । संतानैकत्वे सिद्धेऽपि संतानिभ्यः संतानस्य परमार्थतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमात्संतानैकत्वं परमार्थिकमकिञ्चित्करम् । स्थिरत्वाद्यविद्ययाऽपि संघातोत्पत्तिर्न संभवति । न हि शुक्तिकादिषु रजताद्यविद्यया शुक्तिकारजताद्युत्पत्तिसंभवः । विदुषश्च पूर्वस्य नष्टत्वेनोत्तरेणाविदुषा पूर्वविनष्टेन विदुषाऽनुसंहितार्थोपादानं न संभवति । संस्काराश्रयत्वेन चैकोऽर्थः स्थिरो नोपगम्यते । अतो जगदुत्पत्तिर्लोकव्यवहारश्च दुरुपाद एव ॥ सूत्रार्थस्तु-उभयहेतुकेऽपि समुदाये समुदायाप्राप्तिः । परमाणुहेतुकः पृथिव्यादिसमुदायः, पृथिव्यादिहेतुकः शरीरेन्द्रियस-

मुदाय इत्युभयहेतुकोऽपि संमुदायः क्षणिकत्वाभ्युपगमादुक्तेन
न्यायेन न सिध्यतीत्यर्थः ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघात-

भावानिमितत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि क्षणिकाः सर्वे भावास्तथाप्यविद्यादीनानामितरे-
तरहेतुकत्वादुपपन्नं लोकव्यहारादिकम्, अस्थिरेषु स्थिरत्वबु-
द्धिरूपाविवक्षया तत्र तत्र रागद्वेषादयो जायन्ते, इत्येवमादि-
परम्परया पुनरप्यविद्येति चक्रवत्परिवर्तत इति चेन्नैतदुपपद्यते ।
संघातभावानिमित्तत्वात् अविद्यायाः । यद्यप्यविद्याख्या
विपरीतबुद्धिः क्षणिकं स्थिरत्वेन विषयीकरोति, तथापि
तन्न वस्तुतः स्थिरं भवतीति वस्तुतः स्थिरकार्यं न करो-
ति । अतः संघातभावो न सिध्यतीत्यर्थः । अस्थिरे
स्थिरत्वबुद्धियुक्तस्य विज्ञानात्मनस्तद्वैव नष्टत्वात्कस्य रागद्वे-
षादयो जायन्त इति रागद्वेषादिपरम्परा च न सिध्यतीत्य-
भिप्रायः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

इतश्चात्तरोत्पादोत्पत्तिवैलायां पूर्वस्य विनष्टत्वादज्ञानस्यैव
हेतुत्वेनाविशेषात्सर्वेषां सदीत्पत्तिः प्रसज्येत । पूर्वक्षणवर्तिनो
देशस्य हेतुत्वोपगमेऽपि देशादेर्विशेषकस्य स्थिरस्यैकस्यानभ्यु-
पगमात् । अविशेषेणोत्तरक्षणवर्तिनस्त्रैलोक्यगतस्य स-
र्वस्य हेतुः स्यात् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

असत् उत्पत्तौ प्रतिज्ञाविरोधश्च भवताम् । अधिपतिसह-

कार्यादीनां विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वप्रतिज्ञानात् । अथैतत्परिजि-
हीर्षया पूर्वघटक्षणस्तिष्ठतीत्युच्येत तदा युगपद्घटक्षणद्वयोप-
लब्धिप्रसङ्गः । न चोपलभ्यते ॥

सतो निरन्वयविनाशोऽपि न संभवतीत्याह—

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिर-
विच्छेदात् ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः स्थूलसूक्ष्मविनाशयोर-
प्राप्तिरित्यर्थः । स्थूलविनाशो मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभाव्युपल-
ब्ध्ययोग्यः । सूक्ष्मस्तु प्रतिक्षणभाव्युपलब्ध्यनर्हः । तौ निर-
न्वयौ न संभवतः । उत्पत्तिविनाशधर्मभागिनो द्रव्यस्यावि-
च्छेदात्तदनन्यत्वमिति सत्कार्यवादस्योपपादितत्वादिसभिप्रा-
यः । घटादौ कपालादिरूपावस्थया निरन्वयविनाशादर्श-
नात्प्रदीपनिर्वाणोऽपि सूक्ष्मावस्थाप्राप्तिरित्यविरोधः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

उत्पन्नस्य तुच्छत्वापत्तौ तुच्छादुत्पत्तौ चेत्युभयप्रकारे च दोषा-
त्ते न संभवतः । उत्पन्नस्य तुच्छताऽऽपत्तौ पश्चात्तुच्छदुत्पद्यमानं
जगत्तुच्छात्मकमेव भवति । मृतसुवर्णादिरुत्पद्यमानमृतसु-
वर्णाद्यात्मकघटमुकुटादिवत् । अतस्तुच्छताऽऽपत्तिस्तदुत्पत्तिश्च
न संभवतः ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशे तुच्छस्वरूपता न संभवति । अबाधितप्रतीति-
सिद्धपृथिव्यादिवदाकाशेऽप्यबाधितप्रतीतेरविशेषात् । प्रती-

यते ह्याकाशे “अत्र श्येनः पतति, अत्र गृध्रः” इति श्येनादेः पतनदेशत्वेन (१) ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च घटादेरक्षणिकत्वम् । “तदेवेदम्” इति हि प्रत्यभिज्ञायते । प्रत्यभिज्ञा हि नामातीतवर्तमानकालवर्त्येकवस्तुविषयमेकं प्रत्यक्षज्ञानम् । तस्य कालद्रव्यसंबन्धविशिष्टमेकमेव वस्तुविषयः । न च तदित्यंशः स्मरणां इदमित्यंशश्च ग्रहणां अतीतकालसंबन्धिनीन्द्रियसंप्रयोगाभावादिति वाच्यम् । तदिदमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणस्यैकत्वेन स्फुरणात् । पूर्वानुभवजनितसंस्कारसच्चिवेन्द्रियसंप्रयोगयुक्तपुरुषस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत एव । अन्वयव्यतिरेकाधीनं हि सर्वत्र सामग्रीपरिकल्पनम् । न च ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञेति त्वया शक्यते वक्तुम् । कालद्रव्यवर्तिनोर्द्वयोः सादृश्यानुसंधानुर्जातुरेकस्यानभ्युपगमात् ॥

पृथिव्यादिविज्ञानानुमेयवादी तु ज्ञाने नीलपीतादिविचित्राकारं दृष्ट्वा ज्ञानात्पूर्वक्षणवर्तिनं ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टमर्थमनुमिनोति तत्रोत्तरम्—

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असतो धर्मिणो धर्मस्यान्यत्र संक्रमणं न संभवति । कुतः । अदृष्टत्वात् । न हि धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यान्यत्र संक्रमणं कचिद्दृष्टम् ॥

(१) केचित्तु तादृशप्रतीतौ वायोरालोकस्य वा विषयत्वमित्याहुः । तन्मतेऽपि शब्दरूपगुणाश्रयस्य कथंतरामभावरूपत्वमिति बोध्यामिति दिक् ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

बैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्द्वयोरपि साधारणमिदं दूषणम् ।
एवं सर्वभावानां क्षणिकत्वाभ्युपगमे सति उदासीनानां निष्प्र-
यत्नानामप्यैहिकामुष्मिकसर्वार्थसिद्धिः स्यात् । प्रयत्नाद्य-
नुतिष्ठतः तदानीमेव विनष्टत्वात् । संस्कारादेरपि कस्य चि-
त्स्थिरस्यानुवर्त्तमानस्यानभ्युपगमात् । पश्चादागता सिद्धिर-
हेतुकीति निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिः स्यात् ॥

(उपलब्ध्यधिकरणम् ।)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

योगाचाराभिमतो ज्ञानमात्रसद्भाववादः किं समीचीन-
युक्तिमूल उत नेति संशयः ॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः
पक्षः । बाह्यार्थसद्भाववादिनाऽपि तत्तदर्थज्ञानस्य प्रकाशमानत्व-
मवश्याश्रयणीयम् । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशमानस्य स्वासाधार-
णेनाकारेण प्रकाश इष्यते । तत्र घटपटादिज्ञानस्य घटपटा-
द्याकार एवाकारः । अन्यथा घटाद्यसाधारण्यं च तत्तज्ज्ञान-
नस्य न संभवति । एकश्चायमाकार उपलभ्यते । स तु
ज्ञानस्यैवेति तद्व्यतिरिक्तार्थसद्भावो न संभवति । तावतैव
घटोऽयं ज्ञात इति व्यवहारश्चोपपद्यते । तस्य बहिरिवाव-
भासो निर्मूलत्वाद्भिन्नमकृतः ॥ राद्धान्तस्तु-घटमहं जानामीति
सकर्मकस्य सकर्तृकस्य ज्ञाघात्वर्थस्य छेदनादिवत्सर्वलोकसा-
क्षिकमुपलभ्यमानस्य कर्तृकर्मव्यतिरेकेण केवलस्यैव सद्भावम-
नुन्मत्तः को ब्रवीति । स्वासाधारणाकारश्च तत्तच्छेदनादिव-
त्तत्तदर्थव्यवहारयोग्यताऽऽपादनाकारेणोपलभ्यते । एवं छेद-
नादेरप्याकारो द्विधाभात्रज्ञादिहेतुत्वैव कर्तृगतश्चोपलभ्यते ।

न ह्यमूर्तानां कर्तृकर्मनिरूपणीयस्वाकाराणां कर्माकारत्वमाश्री-
यते ॥ सूत्रार्थस्तु-ज्ञानव्यतिरिक्तार्थाभावो न शक्यते व-
क्तुम् । उपलब्धेः घटमहं जानामीति जानातेः कर्मतया कर्तृतया
चोपलब्धेः ॥

वैधर्म्याच्च न इत्यादिदेत् ॥ २९ ॥

स्वप्नज्ञानादिवच्च जागरितज्ञानानां न मिथ्यात्वम् । तद्वैध-
र्म्यात् । निद्रादिकारणदोषबाधकप्रत्ययरहितत्वादित्यर्थः । च-
कारात्तान्यपि यथार्थानीत्यभिप्रायः ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

न केवलस्यार्थशून्यज्ञानस्य भावः संभवति । क्वचिदप्यनुपल-
ब्धेः । अबाधितप्रतीतिसिद्धस्यासद्भावे सति ज्ञानमात्रस्या-
प्यसद्भावो न शक्यो निवारयितुमित्यभिप्रायः ॥

(सर्वथाऽनुपपत्त्यधिकरणम् ।)

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥

माध्यमिकोक्तसर्वशून्यवादः संभवति नेति संशयः ॥ संभ-
वतीति पूर्वः पक्षः । विज्ञानं घटपटादयश्च सर्वे भावा न सन्ति ।
कुतः । उत्पत्त्यनिरूपणात् । घटादिभावानां भावात्तावदुत्पत्ति-
र्न संभवति । घटादिरुत्पद्यमानो हि पिण्डादिकेऽनुपपद्यते
नोत्पद्यते । पश्चादभावादुत्पद्यमानो घटादिरभावात्मक एव
स्यादिति सर्वशून्यत्वमेव युक्तम् ॥ राद्धान्तस्तु-लोके भावा-
भावशब्दयोस्तद्बुद्धयोश्च प्रमाणेनोपलभ्यमानस्यैव वस्तुनोऽव-
स्थाविशेष एव भावरूपो विषयः । वर्तमानतयोपल-

भ्यमानपृथुबुधोदरावस्थाविशेषो भावबुद्धिविषयः । तद्विरोध्य-
स्थाविशेषोऽभावबुद्धिविषयः (१) । अतो न कुतश्चित्त्वद-
भिप्रेतं नुच्छत्वं सिध्यति ॥ सूत्रार्थः—सर्वथानुपपत्तेश्च । सर्वशू-
न्यवादी सदिति प्रतिज्ञाय स्वाभिप्रेतं साध्यत्युतासादिति
प्रतिज्ञायाथप्रकारान्तरेण । सर्वथा सर्वशून्यत्वानुपपत्तेः स्वा-
भिमतासिद्धिः । सद्भावासद्भावयोर्विद्यमानवस्तुधर्मत्वोपपाद-
नात् ॥

(एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ।)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३२ ॥

जैनमतं युक्तिमदुत नेति संशयः ॥ युक्तिमदिति पूर्वः
पक्षः । जीवाजीवशब्दाभिलषणीयभोक्तृभोग्यात्मकं जगत् । तच्च
सत्त्वासत्त्वनिस्तत्वानिस्तत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वैरनैकान्तिकम् । इ-
द्रव्यतत्पर्यायात्मनावस्थितत्वात् । कृत्स्नस्य जगतो द्रव्यात्मना
सत्त्वैकत्वनिस्तत्वान्युपपन्नानि । पर्यायात्मना च विपरीतानि ।
पर्यायाश्च घटत्वपटत्वाद्यवस्थाविशिष्टा द्रव्यविशेषाः । द्रव्य-
स्वरूपस्यैकत्वात्स्थिरत्वात्सद्बुद्धिवोद्भवत्वात्तेन रूपेणैकत्वा-
दियुक्तं पर्यायशब्दाभिधेयावस्थाविशिष्टानामनेकत्वादस्थिर-
त्वादसद्बुद्धिवोद्भवत्वात्तेन रूपेणासत्त्वानिस्तत्वानात्वानि यु-
क्तानि । प्रतीतिव्यवस्थाप्यत्वात्सर्वस्य वस्तुन उभयाकारप्रती-
तेरुभयमुपपन्नम् ॥ राद्धान्तस्तु—एकस्य द्रव्यस्यास्तित्वना-
स्तित्वादिभिरनैकान्तिकत्वमयुक्तम् । एकस्मिन्वस्तुन्यस्तित्वा-
देर्विरुद्धस्य छायातपवद्युगपदसंभवात् । तथाहि । द्रव्य-

(१) 'तद्विरोधिपिण्डाकारकपालाकारावस्थाविशेषः प्रागभावध्वं-
सबुद्धिविषयो' क०

स्य तद्विशेषणभूतपर्यायशब्दा(१)भिधेयावस्थाविशेषस्य च “इद-
मित्थम्” इति प्रतीतेः प्रकारिप्रकारतया पृथक्पदार्थत्वात् नै-
कस्मिन्विरुद्धप्रकारभूतसत्त्वासत्त्वस्वरूपधर्मसमावेशो युगपत्सं-
भवति । उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामविशेषास्पदत्वं च द्र-
व्यस्यानित्यत्वम् । तद्विपरीतं च नित्यत्वम् । तदेकस्मिन्कथं स-
मवैत्ति । विरोधि धर्माश्रयत्वं च भिन्नत्वम् । तद्विपरीतं चा-
भिन्नत्वम् । कथं वा तदेकस्मिन्समवैति । यथाऽश्वत्वम-
हिषत्वयोर्युगपदेकस्मिन्नसंभवः । एकस्य पृथिवीद्रव्यस्य घटत्वा-
श्रयत्वं शरावत्वाश्रयत्वं च प्रदेशभेदेन । न त्वेकेन प्रदेशेनोभया-
श्रयत्वम् । यथैकस्य देवदत्तस्योत्पत्तिविनाशयोग्यत्वं कालभेदेन ।
न ह्येतावता व्यात्मकत्वमपि तु परिणामशक्तियोगमात्रम् । अ-
तो न युक्तिमज्जैनमतम् ॥ सूत्रार्थस्तु-नैकस्मिन्नसंभवात् ।
न जैनमतं युक्तम् । कुतः । एकस्मिन्नुक्तरीत्या युगपद्विरुद्धधर्मस-
मावेशासंभवात् । अतः सूत्रविरुद्धं वेदान्तवादिभिरपि भेदाभे-
दसमाश्रयणम् (२) ॥

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ ३३ ॥

एव आत्मकात्स्न्यं चानुपपन्नं शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनो
बृहत्तः शरीरादल्पीयसि शरीरे प्रविशतोऽकात्स्न्यं अपरिपू-
र्णत्वं प्रसज्यते । तदानीमल्पपरिमाणत्वात् ॥

(१) ‘ पर्यायस्येत्यंशब्दा ’ सु०

(२) अयमर्थः । भट्टभास्करेण हि ‘ जैनोक्तसत्त्वासत्त्वादि-
समर्थनवदेव जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदसाधनमिति सूत्रवि-
रोधस्तन्मते । प्रकारान्तरेण भेदाभेदसाधनं निर्दुष्टं श्रीम-
त्पितामहचरणैरार्षमतसंग्रहे संक्षेपतो निरूपितम् । केषु
चित्पुस्तकोपि पङ्क्तिर्नास्ति ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥

तथाविधालपत्वावस्थायोगेनाप्यविरोधो न संभवति । घट-
पटादोरिव विकारतत्प्रयुक्तदोषास्पदत्वप्रसङ्गात् ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद-

विशेषः ॥ ३४ ॥

जीवस्य यदन्त्यं परिमाणं मोक्षस्थं तस्य पश्चादेकरूपेणा-
वस्थितेस्तदेव स्वाभाविकपरिमाणमिति, आत्मनस्तत्परिमाण-
स्य चोभयोर्नित्यत्वात्पूर्वमपि न शरीरपरिमाणत्व-
सिद्धिरिति पूर्वावस्थायां न विशेषः । अतोऽसङ्गतमेवेदं जैन-
मतम् ॥

(पशुपत्याधिकरणम् ।)

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥

पशुपतिमतं निःश्रेयसार्थिभिरादरणीयमुत नेति संशयः ॥
आदरणीयमिति पूर्वः पक्षः । सकलपुरुषार्थसाधनावबोधित्वेन
निखिलवस्तुसाक्षात्कारसमर्थपशुपतिप्रणीतत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु-
अनादिनिधनाविच्छिन्नपाठसंप्रदायनिरस्तप्रमादादिनिखिलदोष-
गंधवेदसिद्धपरापरतत्त्वव्यत्ययप्रतिपादनान्निमित्तोपादानभेदा-
भिधानात्सुराकुम्भस्थापनतत्स्थदेवपूजामुद्रिकाषट्कविज्ञानत-
द्धारणरूपविरुद्धाचारप्रतिपादनाच्चासामञ्जस्यादनादरणी-
यमिति ॥ सूत्रार्थस्तु—पत्युरसामञ्जस्यात् । नैकस्मि-
न्न संभवादित्यतो नेत्यनुवर्त्तते । पत्युः पशुपतेर्मतं नादर-
णीयम् । कुतः । वेदविरुद्धतत्त्वाचारावबोधित्वेनासामञ्ज-
स्यात् ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

अनुमेयेश्वराभ्युपगमेन हि प्रधानस्याधिष्ठानत्वमीश्वर-
स्योच्यते । सशरीरस्यैव कुलालादेरधिष्ठानदर्शनादशरीरस्य
प्रधानाधिष्ठानानुपपत्तेश्चासमञ्जसम् । सशरीरत्वाभ्युपगमेऽपि
तच्छरीरस्य सावयवस्य नित्यत्वेऽनित्यत्वे च दोषः पूर्वोक्त
इत्यभिप्रायः ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥

क्षेत्रज्ञस्य स्वकरणकलेवराधिष्ठानवदुपपद्यत इति चेन्न ।
पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तत्वात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठानस्येश्वरस्यापि तद्वत्त-
या तत्फलभोगादिनिखिलतत्स्वभावप्रसक्तेः ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥

वाशब्दश्चार्थे । तथा पुण्यापुण्यवत्त्वेऽन्तवत्त्वं सृष्टिसंहारा-
स्पदत्वमसर्वज्ञता च प्रसज्यत इत्यसमञ्जसमेवदम् ॥

(उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ।)

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥

सांख्यादिवत्पाञ्चरात्रतन्त्रमप्यप्रमाणमुत नेति संशयः ॥
अप्रमाणमिति पूर्वः पक्षः । “वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जाय-
ते” इति श्रुतिविरुद्धजीवोत्पत्त्यादिप्रतिपादनात् “चतुर्षु वैदेषु
पुरुषार्थमलभमानः ” इति वेदानादरश्रवणाच्च ॥ राद्धान्त-
स्तु—सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावानाम् “अजायमानो
बहुधा विजायते ” इति श्रुतिसिद्धेच्छावतारप्रतिपादान्न क-
चिच्छ्रुतिविरोधः । जीवाहङ्कारमनः शब्दाश्च तत्तच्छरीरकाणां
सङ्कर्षणादीनामेवाभिधायकाः “तत्तेज ऐक्षत” इति तेजःप्रभृ-

तिशब्दवत् । “चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमानः” इति चानुदि-
तहोमनिन्दावत् । “ऋग्वेदं भगवोऽध्योमि ” इत्यारभ्य “चतुर्षु
वेदेषु इतिहासं पुराणं पञ्चमम्” इत्यादिना सर्वेषु विद्यास्थानेषु
चात्मवेदनाभाववचनं च वक्ष्यमाणप्रशंसार्थम् । तन्त्रेऽस्मिन्वेदा-
न्तोदितब्रह्मोपासनविधानाद्वेदाविरुद्धतदर्चनाविधानाच्चावग-
म्यत इति प्रमाणमेव ॥ सूत्रार्थस्तु—“ न जायते म्रियते ”
इत्यादिश्रुतेर्जीवस्योत्पत्त्यसंभवाज्जीवोत्पत्तिवचनाच्च न प्र-
माणम् ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४० ॥

“ सङ्कर्षणात्प्रभृन्मनसंज्ञं मन उत्पद्यते ” इति मनसः कर-
णस्य कर्तुर्जीवादुत्पत्तिश्च श्रुतिविरुद्धत्वान्न संभवति । “ ए-
तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति मनसो ब्रह्मण
उत्पत्तिः श्रूयते ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । विज्ञानं च तदादि च वि-
ज्ञानादि ब्रह्म । सङ्कर्षणादीनां ब्रह्मभावे सति “ अजायमानो
बहुधा विजायते ” इति श्रुतिसिद्धस्वेच्छावतारस्यैवात्रा-
भिधानात्तदप्रतिषेधः प्रामाण्याप्रातिषेधः । सङ्कर्षणां-
दीनां जीवादिसामानाधिकरण्यनिर्देशस्तेषामाधिष्ठातृतयोप-
पद्यते ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥

आस्मिन्नपि तन्त्रे जीवोत्पत्तिविप्रतिषेधाच्चाविरुद्धमिदं
तन्त्रम् ॥

“ व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च ।

स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ” ॥
इति पुरुषोत्पत्तिः प्रतिषिध्यते ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(वियदधिकरणम् ।)

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वियदुत्पद्यते नेति संशयः ॥ नोत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः ।
निरवयवस्य सर्वगतस्य तस्यात्मन इवोत्पत्त्यसंभवात् । असं-
भावनीयस्य श्रवणं च न संभवति । अतस्तदुत्पत्तिश्रुतिर्गौ-
णीति ॥ राद्धान्तस्तु—वियदुत्पद्यत एवोत्पत्तिश्रुतेः । अती-
न्द्रियार्थविषयया श्रुत्याऽभिहितेऽर्थे निरवयवत्वादिहेतुकं ना-
नुत्पत्त्यनुमानमुद्देतुमलम् । आत्मनोऽप्यनुत्पत्तिश्रुतेरेव नित्य-
त्वम् । न निरवयवत्वादिना ॥ सूत्रार्थस्तु—वियन्नोत्पद्यते ।
कुतः । अश्रुतेः । श्रुतिः श्रवणम् । असंभावनीयस्य श्रव-
णाभवात् ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

अस्ति तु वियदुत्पत्तिः । “आत्मन आकाशः संभूतः”
इति श्रुतेः । अतीन्द्रियार्थविषयया श्रुत्या प्रमाणान्तरा-
प्रतिपन्नवियदुत्पत्तिप्रतिपादनं संभवत्येव । न “अग्निना सिञ्चे-
त् ” इतिवदयोग्यमित्यर्थः ॥

गौप्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

“तत्तेजोऽसृजत” इति प्रतिपन्नतेजःप्राथम्यविरोधान्मध्ये वि-
यदुत्पत्तिर्न संभवतीत्युत्पत्तिश्चुतिर्गौणी । “ वायुश्चान्तरिक्षं चै-
तदसृजतम् ” इत्यसृजतत्वश्रवणाच्च ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

“आत्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः”
इत्यादिषु सर्वत्रानुषक्तस्यैकसंभूतशब्दस्य आकाशे गौणत्वं
वाय्वादिषु मुख्यत्वं च संभवति । ब्रह्मशब्दवत् यथै-
कस्य ब्रह्मशब्दस्यैकप्रकरणे श्रूयमाणस्य “ तस्मादेतद्ब्रह्म
नाम रूपमन्नं च जायते ” इति प्रधाने गौणत्वं “ तपसा ची-
यते ब्रह्म ” इति ब्रह्माणि मुख्यत्वं च । श्रवणावृत्ताविवानुष
ङ्गेऽप्यभिधानावृत्तेरनुषङ्गोऽपि तज्जल्य इत्यभिप्रायः ॥

परिहरति—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥

“येनाश्रुतं श्रुतम्” इति ब्रह्मज्ञानेनाकाशादिसर्वविज्ञानप्र-
तिज्ञाया अहानिराकाशस्यापि ब्रह्मण उत्पत्त्या तदव्य-
तिरेकादेव भवति ॥

शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

इतश्चा “ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । ऐतद्वात्म्यमिदम् ”
इत्यादिभ्यो ब्रह्मणः प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणसर्वात्मत्व-
वादिभ्यः शब्देभ्यश्च वियदुत्पत्तिः प्रतीयते । “तत्तेजोऽसृजत”
इत्यस्मिन्वाक्ये - आकाशोत्पत्त्यवचनात्प्रतीयमानतेजःप्राथम्यं
समानप्रकरणस्थैः प्रकरणांतरस्थैश्च शब्दैः प्रतीयमानामाका-
शोत्पत्तिं न वारयतीत्यभिप्रायः ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

यद्यपि छान्दोग्ये “तत्तेजोऽमृतं” इति वदाकाशोत्पत्तिः स्वरूपेण नाभिधीयते तथापि तस्मिन्नेव “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्याकाशादेः सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्ववचानाद्या-
वद्विकारं विभाग उत्पत्तिरुक्तैवेति गम्यते । लोकवत् यथा लोके सर्व एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषां चिद्देवदत्ता-
दुत्पत्तिवचनं सर्वेषां तत् उत्पत्तिप्रदर्शनार्थमिति गम्यते । आ-
काशस्यामृतत्वचनं देवादिवच्चिरकालस्थायित्वविषयमित्य-
भिप्रायः ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥८॥

अनेनैव न्यायेन मातरिश्वनोऽप्युत्पत्तिरुक्ता । नायं न्या-
यातिदेशः । अधिकाशङ्काभावात् । तत् “तेजोऽतस्तथा ह्याह”
इति वायोस्तेजस उत्पत्तिं वक्तुं पृथगुपादानम् ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । सतः परमकारणस्य परस्यैव ब्र-
ह्मण उत्पत्त्यसंभवः । तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य एकविज्ञा-
नेन सर्वाविज्ञानप्रतिज्ञाद्यनुपपत्तेः संभव उक्त इत्यभिप्रायः ॥

(तेजोऽधिकरणम् ।)

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

आकाशाद्रायुरित्सादिव्यवहितकार्याणि किं स्वानन्त-
रादाकाशादेः केवलादुत्पद्यन्त उत तच्छरीरात्परस्माद्ब्र-
ह्मण इति संशयः ॥ स्वानन्तरादेवेति पूर्वः पक्षः । “आकाशा-
द्रायुर्वार्योरग्निः” इति तस्मात्केवलादेवोत्पत्तिश्रवणात् । “ए-
तस्माज्जायते प्राणः” इति परस्माद्ब्रह्मणः सर्वस्योत्पत्तिवा-

दः परम्परयाऽप्युपपद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—“तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति ता आप ऐक्षन्त” इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकसृष्ट्य-
पदेशात्केवलस्यैतादृशसङ्कल्पानुपपत्तेः “ यस्तेजसि तिष्ठन्त्यस्य-
तेजः शरीरम्—यस्याकाशःशरीरम् ” इति सर्वेषां परब्रह्मशरीर-
त्वश्रवणाच्च तत्तच्छब्दवाच्यात्परस्माद्ब्रह्मण एव साक्षा-
त्तेजःप्रभृतीनामपि सृष्टिः ॥ सूत्रार्थस्तु—अतो वायोरेव केव-
लादुत्पद्यते तेजः । तथा ह्याह “ वायोरग्निः ” इति ॥

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथाह्याहेति वर्तते । अतस्तेजस एव केवलादाप उ-
त्पद्यन्ते । “तदपोऽमृजत”इति ह्याह ॥

पृथिवी ॥ १२ ॥

एवं पृथिव्यद्गद्य उत्पद्यते । “ता अन्नममृजन्त”इति ह्याह ॥

अन्नशब्देन कथं पृथिव्यभिधीयत इत्यत्राह—

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

अन्नशब्देन पृथिव्युच्यते । महाभूतसृष्ट्यधिकारात्पश्चादपि
महाभूतरूपकीर्तने “यत्कृष्णं तदन्नस्य” इति रूपकीर्तनात् ।
समानप्रकरणे “ अद्गद्यः पृथिवी ” इति पृथिवीशब्दस्य श्रव-
णाच्च ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात्सः ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न तेजःप्रभृतयः केवलाः स्वा-
नन्तराणां कार्याणां कारणानि । अपि तु तच्छरीरः परमात्मैव ।
कुतः । परमात्मसृष्टिलिङ्गात्तथाविधाभिध्यानात् । यथैव हि
“ तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृजत ”इति तथा “ त-

स्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय ”इति बहुभवनसङ्कल्परूपा-
भिध्यानं दृश्यते । ईदृशमभिध्यानं परमात्मन एव हि सं-
भवति ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥

“ आकाशद्रायुः, वायोरग्निः ” इति पारम्पर्यक्रमाद्विप-
येण “ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि ” इति सर्वेषां
ब्रह्मानन्तर्यरूपो यः क्रमः स चात एव तच्छरीराद्ब्रह्मणः सृष्टे-
रुपपद्यते ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ १६ ॥

विज्ञानसाधनत्वेनेन्द्रियाणि प्राणश्च विज्ञानमित्यु-
च्यन्ते । “ एतस्माज्जायते प्राणः ” इत्येतद्राक्यमाकाशतन्मात्र-
पञ्चकयोरन्तराले विज्ञानमनसी क्रमेणोत्पद्येते इत्येतत्परम् । विज्ञा-
नमनसी इति प्राणस्यपि प्रदर्शनाथम् । “ पृथिव्यप्सु प्रलीयते ”
इत्यारभ्य “ वायुराकाशे प्रलीयते आकाश इन्द्रियेषु इन्द्रिया-
णि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ ” इति प्रलयक्रमप्रत्यभि-
ज्ञानात्तल्लिङ्गादतो न श्रुत्यन्तरविरुद्धत्वात्साक्षाद्ब्रह्मणः सर्वेषां
सृष्टिपरमिदं वाक्यमपि तु श्रुत्यन्तराविरुद्धपारम्पर्यक्रमपरमि-
तिचेत्परिहरति । नाविशेषात् । भूततन्मात्रान्तराले विज्ञानम-
नसोरुत्पत्तावपि तत्तच्छरीरकब्रह्माभिधायित्वाद्भूतेन्द्रियमनः
प्राणशब्दानां सर्वेषां साक्षादुत्पत्त्यविशेषात्तत्परमेवेदं वा-
क्यम् ॥

लोके तत्तद्रस्तुवाचितया प्रासिद्धस्य शब्दजातस्य ब्रह्मणि
वृत्तिरमुख्येत्याशङ्क्याह—

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । स्यावरजङ्गमवस्तुव्यपाश्रय-
स्तद्व्यपदेशस्तद्वाचिशब्दो ब्रह्मण्यभाक्तो मुख्य एव । कुतः । तद्भा-
वभावित्वात् तेजः प्रभृतिष्वात्मतया ब्रह्मभावभावित्वेन तेजोऽ-
बन्नादिशब्दानां वाचकभावस्य । “ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” इति ब्रह्मात्मकस्यैव तेजःप्र-
भृतिरूपवत्त्वमभाक्तत्वं च । अतः सर्वेऽपि तस्यैव वाचकाः । आ-
त्मतया ब्रह्मभावभावित्वेन तत्प्रकारत्वात्तद्वाचिनां शब्दानां
तत्रैव पर्यवसानात् । प्रकारवाचिनां हि शब्दानां प्रकारिणि
पर्यवसायित्वेनाभाक्तत्वं गवादिशब्देषु सिद्धम् ॥

(आत्माधिकरणम् ।)

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १८ ॥

किमात्मोत्पद्यते नेति संशयः ॥ उत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः ।
एकविज्ञानेन सर्वाविज्ञानप्रतिज्ञानादेः । “ तोयेन जीवान्वयस-
सर्ज भूभ्याम् । प्रजापतिः प्रजा असृजत ” इत्यादिसृष्टिवचनाच्च ।
नित्यत्वादिश्रुतिराकाशाद्यमृतत्ववचनवन्नेया ॥ राद्धान्त-
स्तु-नात्मोत्पद्यते । अनुत्पत्तिश्रुतेः “ न जायते म्रियते वा वि-
पश्चित् ” इति जीवोत्पत्तिः प्रतिषिध्यते । अतो नित्यः । “ नित्यो
नित्यानां ” इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात् । जीवोत्पत्तिपक्षे-
ऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाच्च । जी-
वस्य सृष्टिवचनं भोक्तृत्वानुगुणज्ञानप्रकाशाभिप्रायम् । सृष्टेः
प्रागविभागवचनं नारूपविभागाभावादुपपद्यत एव ॥ सूत्रमपि
व्याख्यातम् ॥

(ज्ञाधिकरणम् ।)

ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥

किं जीवः चैतन्यमात्रवपुरुत जडस्वरूप एवाऽऽत्तुः-
 तन्यगुण उत ज्ञातृत्वैकस्वरूप इति संशयः ॥ चैतन्यमात्रवपुरिति
 प्रथमः पक्षः । “विज्ञानं यज्ञं तनुते । यो विज्ञाने तिष्ठन् । ज्ञान-
 नस्वरूपमत्यन्तनिर्मलम् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ द्वितीयस्तु-
 सुषुप्तिमूर्च्छादिषु सतोऽप्यात्मनश्चैतन्यानुपलब्धेर्जाग्रतोऽपीन्द्रिय-
 व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्चैतन्यस्य “न प्रेक्ष संज्ञा-
 ऽस्ति” इति मुक्तस्य चैतन्यप्रतिषेधाच्च पाषाणकल्प एवागन्तुक-
 चैतन्यगुणः । सर्वत्र कार्योपलब्धेः सर्वत्र सन्निधानाच्छरीरगम-
 नेनैव कार्यसंभवे गतिकल्पनायोगात्सर्वगतश्चेति ॥ राद्धान्तस्तु-
 “ अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा मनसैतान्कामान्पश्य-
 न्मते । न पश्यो मृत्युं पश्यति, सर्वं ह पश्यः पश्यति । द्रष्टा
 श्रोताऽऽग्राता रसायेता ” इत्यादिश्रुतिभ्यो बद्धमुक्तोभयावस्थो
 ज्ञातैवात्मा । ज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य प्रधानगुणात्वा-
 त्स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणात्वाज्ज्ञानवत्स्वयं प्र-
 काशत्वाद्गोपपद्यते । सुषुप्तिमूर्च्छादौ सदेव ज्ञानं कर्मणा संकु-
 चितमनभिव्यक्तमपि जागरादौ विकसितमभिव्यज्यत इति न-
 विरोधः । “ न प्रेक्ष संज्ञाऽस्ति ” इति सांसारिकभेदाद्यस्मर-
 णविषयम् । “ नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम् ” इत्यादिनैकार्थ्या-
 त् । सर्वगतत्वम् चाणुत्वादिश्रुतेर्विरुद्धम् ॥ सूत्रार्थस्तु-ज्ञोऽत
 एव । अतः श्रुतेर्ज्ञातैव ॥

उक्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥

श्रुतेरिति वर्तते । “ तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति ।
 ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ।

तस्माच्छ्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ” इत्याद्युक्तान्तिगसाग
तीनां श्रुतेरणुर्जीवः ॥

स्वात्मना चेतरयोः ॥ २१ ॥

चशब्दोऽवधारणार्थः । यद्यप्युक्तान्तौ स्थितस्य शरीर-
विश्लेषणं कथं चित्सम्पाद्यमस्ति । उत्तरयोर्गमनागमनयोः
स्वात्मनैव सम्पाद्यत्वमवश्याभ्युपेयम् ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥

“ योऽयं विज्ञानमयः ” इति जीवं प्रस्तुत्य “ स वा एष
महानज आत्मा ” इति महत्त्वश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न । इतरा-
धिकारात् जीवेतरपरमात्माधिकारात् । “ यस्यानुवित्तः प्र-
तिबुद्ध आत्मा ” इति हि मध्ये परमात्मा प्रस्तुतः ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥

“ एषोऽणुरात्मा—यस्मिन्प्राणः षञ्चथा संविवेश” इति सा-
क्षादणुशब्दादुन्मानाच्चाणुरेव । उन्मानमुद्धृत्यमानम् । “ आरा-
ग्रमात्रो ह्यवरोऽपि ” इत्याराग्रमुद्धृत्य तन्मानत्वं हि जीवस्य श्रूयते ।
आत्मनोऽणुपरिमाणात्वे सकलदेहव्यापिवेदनाद्यनुभवः क-
थमित्यत्र मतान्तरेण परिहारमाह—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

यथा हरिचन्दनावेन्दुर्वेहैकदेशवत्सपि सकलदेहवर्तिनमा-
ह्लावं जनयति तद्वदविरोधः ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमा-

द्धृदि हि ॥ २५ ॥

चन्दनविन्दोर्वेहैकदेशविशेषस्थित्यपेक्षस्तथाभावः, आत्म-
नस्तु न तथेति चेन्न । आत्मनोऽपि तथा भावाभ्युपगमात् । हृदि
ह्ययमात्मा स्थित इति भूयते “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्य-
न्तर्ज्योतिः ” इत्यादौ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥

वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन
सकलदेहं व्याप्यावस्थितः । यथा द्युमणिमणिप्रभृतीनामेक-
देशवार्तिनामालोकस्तद्गुणोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते ॥

“विज्ञानं यज्ञं तनुते” इत्यादौ ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यते
तत्परिहर्तव्यं तत्राह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

जानामीत्यात्मगुणत्वेन प्रतीतिव्यतिरेकोऽभ्युपगमनीयः ।
यथा गन्धवती पृथिवीत्युपलब्धौ गन्धस्तद्गुणस्तद्व्यतिरिक्तः ।
दर्शयति च श्रुतिः “ जानास्येवायं पुरुषः ” इति ॥

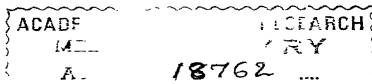
पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

न केवलं जानामीति पृथगुपलब्धिमात्रम् । आत्मनः पृथ-
क्त्वेनोपदिश्यते ज्ञानम् । “ न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विद्यते ” इति ॥

विज्ञानमात्मेति व्यपदेशः कथमुपपद्यत इत्यत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ज्ञानगुणसारत्वाद्वात्मनो ज्ञानमिति व्यपदेशः । यथा प्राज्ञः
“ ब्रह्मणा विपश्चिता । यः सर्वज्ञः सर्वविद् ” इति सर्वज्ञ एव
ज्ञानगुणसारत्वात् “ सत्यं ज्ञानम् ” इति व्यपदिश्यते ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद-

र्शनात् ॥ ३० ॥

ज्ञानस्य यावदात्मस्वरूपभावित्वाच्च तेन तद्व्यपदेशो न दोषः । खण्डादिषु तथा दर्शनात् । खण्डादिषु यावत्स्वरूपभावि-
धर्मत्वेऽपि ह्रिगोत्वस्य गौरिखेव व्यपदेशो दृश्यते । चकारादात्म-
नोऽपि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानमिति व्यपदेशो न दोष इत्युच्यते ॥

सुषुप्त्यादिषु ज्ञानस्यानुपलब्धेर्न यावदात्मभावित्व-
मित्याशङ्क्याह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो हि व्यक्तियोगात् ॥ ३० ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । सुषुप्त्यादिष्वपि सतो ज्ञान-
स्यानभिव्यक्तस्य जागरादिष्वभिव्यक्तिसंभवाद्यावदात्मभावि
ज्ञानम् । पुंस्त्वादिवत् । पुंस्त्वमिति पुंस्त्वासाधारणधातुरुच्यते ।
यथा सप्तधातुत्वेन शरीरस्य बाल्येऽपि सतोऽनभिव्यक्तस्य स-
प्तधातोर्युवत्वेऽभिव्यक्तिः ॥

एवमात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वं चोक्त्वा पक्षान्तरे दोषमाह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगान्यतरनियमो

वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथा ज्ञानात्मवादे सर्वगतात्मवादे चोपलब्ध्यनुपल-
ब्धी नित्यवत्प्रसज्येयाताम् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरन्यतरनियमो
वा । ज्ञानात्मवादे तावज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशस्वभावत्वात्प्रका-
शपर्यायोपलब्धेर्नित्यवत्प्रसक्तिरनिवार्या । ज्ञाने विद्यमाने
सति हेत्वन्तरेणानुपलब्धिजननायोगात् ज्ञानमेवानुपलब्धेरपि
हेतुरित्याश्रेयम् । ज्ञानस्य सर्वदा वर्तमानत्वात्सर्वदोषप्र-

सक्तिः । अथ युगपद्विरुद्धकार्यजननायोगात् ज्ञान उपलब्ध्य-
नुपलब्ध्योरन्यतरहेतुरास्थीयते तदा ऽऽन्यतरनियमः स्यात् । स-
र्वगतत्वपक्षे ज्ञानात्मवादिनस्तथैव हेतुः । जन्यज्ञानवादिनोऽपि
सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वे सर्वस्यात्मनः संयोगादेर्हेतोः सर्वेषामु-
क्तरीत्या तथैवप्रसक्तिः । अदृष्टोत्पत्तिहेतोरपि सर्वसाधारण-
त्वाददृष्टेनापि नावस्था ॥

(कर्त्रधिकरणम् ।)

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

आत्मनो ज्ञातृत्ववत्कर्तृत्वमप्यस्ति नेति संशयः । प्रधा-
नस्यैव कर्तृत्वादात्मनो न कर्तृत्वमस्तीति पूर्वः पक्षः । “अहं-
कारीवमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते । नान्यं गुणेभ्यः क-
र्तारं” इत्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्ववचनात् ॥ राद्धान्तस्तु—
स्वर्गापवर्गसाधनानुष्ठानविधानशास्त्राणामर्थवच्चाय कर्तैवात्मा ।
बोद्धुरेव हि शासनं नाचेतनस्य प्रधानस्य । “यजेत उपासी-
त” इति कर्तारि लकारः । अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्रम् ॥
सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥

उपादानादुपदिश्यमानाद्विहारोपदेशाच्च । उपदिश्यते
शुपादानं विहारश्च “ एवमेवैष एतान्प्राणान्मृहीत्वा स्वे श-
रीरे यथा कामं परिवर्तते” इति । उपादानविहारयोः कर्तृत्वोप-
देशाच्च कर्ता ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशवि-

पर्ययः ॥ ३५ ॥

“विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” इति यज्ञादि-

कर्मस्वात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता । विज्ञानशब्देन नात्मनो व्यपदेशोऽपि त्वन्तः करणरूपबुद्धेरेवेति चेत्तथा सति विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात् ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥

प्रधानस्य कर्तृत्वेनात्मनो भोक्तृत्वमेवेति पक्षे पूर्वोक्तोपलब्ध्यनियमवत्प्रधानस्य सर्वसाधारणत्वाद्भोक्तृत्वानियमः । अन्तःकरणभेदेऽपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन साधारण्यमनिवार्यम् ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वायोगाद्भोक्तृत्वशक्तिरपि बुद्धेरेवेत्सात्मनो भोक्तृत्वशक्तिविपर्ययो हानिरित्यर्थः ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूतसमाध्यभावश्च स्यात् । प्रकृतेरन्योऽस्मीति समाधौ प्रकृतेः कर्तृत्वायोगात् ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥

आत्मनः कर्तृत्वे हि भोगवाञ्छायां करोति अन्यथा न करोतीत्युभयप्रकारव्यवस्थोपपद्यते । यथा तक्षा स्वकार्य इच्छया व्यवस्थितः । बुद्धेः कर्तृत्वे तस्या इच्छाया अभावाद्भवस्था न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

(परायत्ताधिकरणम् ।)

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४० ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्या

दिभ्यः ॥ ४१ ॥

जीवस्य कर्तृत्वं किं परमात्मायत्तमुत स्वायत्तमि-
ति संशयः ॥ स्वायत्तमिति पूर्वः पक्षः । विधिनि-
षेधशास्त्रानर्थक्याप्रसक्तेः । यः स्वबुद्धयैव प्रवृत्तिनिवृत्ति-
सक्तः स एव हि नियोज्यो निग्रहानुग्रहास्पदं च भवति ॥
राद्धातस्तु—“अन्तः प्रविष्टः शास्ता जननां सर्वात्मा । य आत्मा-
नमन्तरो यमयाति” इत्यादिश्रुतेः परमात्मायत्तमेव कर्तृत्वम् । तच्च
जीवेन स्वबुद्ध्या कृतं प्रयत्नमपेक्ष्य तदनुमतिदानेनेति विधि-
निषेधाद्यवैयर्थ्यम् । अत एव निग्रहानुग्रहास्पदं च जीव इति ॥
सूत्रद्वयमपि व्याख्यातम् ॥

(अशाधिकरणम् ।)

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित्वा-
दित्वमधीयते एके ॥ ४२ ॥

किं जीवः परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नः उत परमात्मैवाङ्गः अथ
परमात्मैवोपाधिसंबद्धः परमात्मांशो वेति संशयः ॥ अत्यन्त-
भिन्न इति प्रथमः पक्षः । “ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वक्ष्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति।अनीश-
श्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् । सर्वस्य वशी सर्वस्येशा-
नः” इत्यादिभेदश्रुतेर्जीवपरमात्मनोः कर्मपरतन्त्रतातद्विपरीतत्व-
श्रुतेश्च । अभेदश्रुतयो नरपतिरेव सर्वलोक इतिवदौपचारि-
का इति ॥ भेदश्रुतीनामविद्याविषयतयोपाधिसंबन्धवि-
षयतया वा मुख्यवृत्तिसंभवात् अभेदश्रुतिमुख्यत्वायाङ्गः प-
रमात्मा उपाधिसंबद्धो वा जीव इति युक्तम् ॥ राद्धान्तस्तु—ना-
नात्वैकत्वव्यपदेशात्परमात्मनः सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वनिरव-
द्यत्वश्रुतेरङ्गत्वोपाधिसंबन्धाद्यनुपपत्तेर्जीवशब्दस्य जीवशरीरक-
परमात्मवाचित्वेन “तन्त्रमासि।अग्रमात्मा ब्रह्म” इति सामानाधि-

करणस्य मुख्यत्वात्, शरीरशरीरिणोर्विशेषणविशेष्यभूत-
योः स्वरूपस्वभावभेदेन च भेदश्रुतेश्च मुख्यत्वात् विशिष्ट-
वस्त्वेकदेशतया च विशेषणस्य परमात्मांशो जीवः । नानाव्यप-
देशाद्भेदव्यपदेशादन्यथा च भेदव्यपदेशाच्च । उक्तरीत्योभयमु-
ख्यत्वमित्यभिप्रायः । “ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासाः” इत्यादिदाश-
कित्वादित्वमप्यधीयत एके शाखिनः । सर्वजीवव्यापित्वाद्-
भेदोपदेशस्य तत्रात्यादरः प्रतीयत इत्यर्थः ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्चांश एव जीवः “ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ”
इति । पादाशब्दोऽशवाची ।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

“ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ” इति जी-
वस्य परमात्मांशत्वं स्मर्यते च ॥

एकद्रव्यैकदेशत्वं ह्यंशत्वं, अतो जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन
जीवदोषा ब्रह्मदोषा एवेत्याशङ्काह-

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । प्रकाशवतां मणिद्युमणिप्रभृती
नां विशिष्टानां विशेषणभूतः प्रकाशो यथांशः तद्वज्जीवशरी-
रतया जीवविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽंशो जीवः । विशिष्टवस्त्वेकदेश-
तया विशेषणस्य विशेषणं विशिष्टांशः । आदिशब्दात् द्रव्य-
विशेषणतैकस्वभावजातिगुणशरीराणि गृह्यन्ते । विशेषणविशे-
ष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदाद्विशेषणभूतो जीवो यत्स्वरूपो

यत्स्वभावश्च नैवं परः सर्वज्ञः सखसङ्कल्पो निरवद्य-
श्चेत्यर्थः ॥

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

प्रकाशादिवज्जीवस्यांशत्वं पराशरादयः स्मरन्ति च—

“एकदेशस्थितस्याग्नेज्योत्सना विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥ ”

तथा परं प्रति शरीरत्वं च—

यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ।

तस्य सृज्यस्य संभृतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥ ” इति ॥

ब्रह्मांशत्वेन च सर्वेषामात्मनां समत्वाद्देवाध्ययनादौ के-
पांचिदनुज्ञा केषांचित्परिहारश्च कथमुपपद्यते तत्राह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरा-

दिवत् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणादिशुच्यशुचिदेहसंबन्धादनुज्ञापरिहारावुपपद्येते ।
यथा ज्योतिषोऽग्नेरन्नस्य च शुच्यशुचिदेहसंबन्धादनुज्ञापरिहा-
रौ तद्वत् (यथा श्रोत्रियागारादग्निराहियते, इमशानादेस्तु परि-
हियते, यथा चान्नादिः श्रोत्रियादेरनुज्ञायते, अभिशस्तादेश्चपरि-
हियते ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

जीवात्मनः प्रतिशरीरं भिन्नत्वादणुत्वेन तत्र तत्रावच्छिन्न-
त्वाच्च भोगाव्यतिकरः । अज्ञब्रह्मजीववादे उपाधिसंबन्धिब्रह्म-
जीववादे चाज्ञानसंबन्ध्युपाधिसंबन्धि च ब्रह्मैवेति भोगव्यव-
स्था न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

आभासा एव च ॥ ४९ ॥

अज्ञब्रह्मजीववादे सर्वज्ञस्य ब्रह्मणोऽज्ञानकल्पनास्वरूप-
पतिरोधानकल्पनाहेतव आभासा एव । चकारान्निरवद्यत्वादि
श्रुतिविरोधश्च ॥

पारमार्थिकोपाधिसंबन्धिब्रह्मजीववादे अनाद्यदृष्टप्रवाहे-
णोपाधिप्रवाहानादित्वात्तत्संबन्धिनि ये दोषा न ते ब्रह्मणि-
प्रसज्यन्त इत्यत आह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

अदृष्टैस्तत्कृतोपाधिभिश्च ब्रह्मणश्छेदासंभवात्तत्कृता दो-
षा ब्रह्मणि भवेयुः ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसंध्यादिष्वप्युपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वं-
तराभावात्पूर्वोपाधियुक्तं ब्रह्मैवेति न कश्चिद्विशेषः ॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

उपाधिसंबन्धिब्रह्मप्रदेशादनुपहितब्रह्मप्रदेशो भिद्यतेऽतो
व्यवस्थेति चेन्न । उपाधिषु गच्छत्सु पूर्वमनुपहितब्रह्मप्रदेशस्या-
न्तर्भावात् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।)

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

किं जीववदिन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यन्त उत त्रियदादिवदुत्प-

द्यन्त इति संशयः ॥ नोत्पद्यन्त इति पूर्वः पक्षः । प्रलय-
कालेऽवस्थानश्रुतेः।उत्पत्तिवादा जीवोत्पत्तिवादवन्नेयाः। “ अ-
सद्रा इदमग्र आसीत्—ऋषयो वा व ते ऽग्रे सदासीत्—प्राणा वा
ऋषयः” इति हीन्द्रियाणां तदानीं स्थितिः श्रूयते ॥ राद्धान्तस्तु—
प्राक्सृष्टरेकत्वावधारणाव् इन्द्रियाणाम् “ एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च ” इत्युत्पत्तिश्रुतेरुत्पत्तिनिषेधनिश्चत्ववच-
नाभावाच्च त्रियदादिवदुत्पद्यन्ते । “ प्राणा वा ऋषयः ” इति
प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्माऽभिधीयते ॥ सूत्रार्थः—तथा प्राणाः ।
यथा जीवा नोत्पद्यन्ते तथैवेन्द्रियाण्यपि ॥

गौण्यसंभवात्तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ २ ॥

चस्त्वर्थः । तुशब्दात्पक्षो व्यावृत्तः । इन्द्रियाण्युत्पद्यन्त एव।
कुतः । तत्प्राक्श्रुतेः । तस्य परमात्मन एव प्रागवस्थानश्रुतेः “ स-
देव सोम्येदमग्र आसीत् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।
एको ह वै नारायणः आसीत् ” इति । प्राणशब्दस्य “ प्राणम-
भिमंविशंति ” इति परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः । ऋषित्वं हि द्रष्टृ-
त्वम् । तच्च तस्यैव संभवति । बहुत्वासंभवाद्बहुवचनश्रुतिर्गौणी ।
एषां प्रागवस्थानासंभवात् ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

इतश्च । वाचः परमात्मव्यतिरिक्तनामधेयस्य तत्पूर्वक-
त्वात् तत्तद्रस्तुसृष्टिपूर्वकत्वात्, “ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम-
रूपाभ्याम् ” इत्यादिश्रुतेः, परमात्मैव तदा प्राणशब्दनिर्दिष्टः ॥

(सप्तगत्यधिकरणम् ।)

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥

किमिन्द्रियाणि सप्तैवोत एकादशेति संशयः ॥ सप्तैवे-
ति पूर्वः पक्षः । “ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति” इत्यादिषु सप्तानामेव
जीवेन सह संचारश्रवणात् “यदा पञ्चावतिष्ठते ज्ञानानि
मनसा सह । बुद्धिश्च” इति सप्तानामेव योगकाले ज्ञानानीति
विशेषितत्वाच्च श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धि-
श्चेति सप्तैव । राद्धांतस्तु—श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागा-
दीनि च कर्मेन्द्रियाणि मन इत्येकादश । वाग्धस्तादीनामपि
श्रोत्रादिवत्कार्यभेदेन जीवोपकरणत्वाविशेषात् । “दशमे पुरुषे
प्राणा आत्मैकादशः । इन्द्रियाणि दशैकं च” इत्यादिश्रुतिस्मृति-
भ्यश्च । वागादीनां जीवेन सह गमनाभावात् सप्तानामेव गति-
श्रवणम् । योगकाले विशेषणं च ज्ञानेन्द्रियाणां मनसस्तद्वृ-
त्तिरूपबुद्धेश्च प्राधान्यात् ॥ सूत्रार्थः—सप्तानामेव गतिश्रव-
णात् ज्ञानानि पंच मनो बुद्धिश्चेति विशेषितत्वाच्च तानि
सप्तैव ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ५ ॥

नैवं न सप्तैवेन्द्रियाणीत्यर्थः । श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि
पंच हस्तादीनि च कर्मेन्द्रियाणि पंच मन इत्येकादश । त-
त्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरांतरगमनेऽपि गच्छन्ति । वाग्ध-
स्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सहोत्पत्तिविना-
शयोगीन्युपकारीणि । अतो नैवामिसन्वयः । जीवे देहान्तर-
वस्थित एषां जीवोपकारकत्वाविशेषात् “ दशमे पुरुषे प्राणा
आत्मैकादशः ” इत्यादिवचनाच्चेसभिप्रायः । आत्मशब्दो मनो
वाची । इतोऽधिकव्यपदेशो मनोवृत्तिभेदविषयः ॥

(प्राणाणुत्वाधिकरणम् ।)

अणवश्च ॥ ६ ॥

इन्द्रियाणि किं सर्वगतान्युताणुपरिमाणानीति संशयः ॥ सर्वगतानीति पूर्वः पक्षः । “ त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः ” इति प्राणानामानन्त्यश्रवणात् ॥ राद्धान्तस्तु—“ प्राणमनूक्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्रामन्ति ” इति प्राणानामुक्रान्तिश्रवणात्परिमितत्वे ससप्रत्यक्षत्वादणवः । आनन्त्यश्रुतिस्तु “ अथ यो ह वे ताननन्तानुपास्ते ” इत्युपासनविधानादुपासनफलबाहुल्यविषया ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥

श्रेष्ठः प्राण उत्पद्यते । नात्र न्यायातिदेशः । अधिकाशङ्काभावात् । पृथग्योगकरणमुत्तरत्र चिन्तार्थं । श्रेष्ठः पञ्चवृत्तिः प्राणः । श्रेष्ठ्यं तु प्राणसंवादे तस्य श्रेष्ठ्याभिधानात् ॥

(वायुक्रियाधिकरणम् ।)

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

किमयं श्रेष्ठः प्राणो वायुमात्रमुत तत्क्रिया अथ वायुरेव कं चन विशेषमापन्न इति संशयः । वायुमात्रमिति प्रथमः पक्षः । “यः प्राणः स वायुः” इति व्यपदेशात् ॥ वायुमात्रे प्राणप्रसिद्धयभावादुच्छ्वासनिःश्वासरूपवायुक्रियायां प्राणप्रसिद्धेः वायोः क्रियाविशेष एव प्राण इति द्वितीयः ॥ राद्धान्तस्तु—न वायुमात्रं तत्क्रियामात्रं वा प्राणः । आपि तु देहधारणयोग्यत्वरूपविशेषमापन्नो वायुः । “ एतस्माज्जायते प्राणः—खं वायुः” इति वायुप्राणयोः पृथगुत्पत्त्युपदेशात् । क्रियायाश्च पृथगुपदेशो न संभवति । तेजःप्रभृतिष्वदर्शनात् । चक्षुरादिकरणैः सह जीवोपकरणतयोपदेशात् देहेन्द्रियधारणरूपोपकाराधिक्यात् चक्षुरादि-

भ्यः प्राधान्यवचनाच्च न क्रियामात्रम् ॥ सूत्रार्थः—वायुमात्रं तत्क्रिया वा न प्राणः । पृथगुपदेशात् । प्राणो जायते खं वायुः इति हि पृथगुत्पत्तिरूपदिश्यते ॥

वायोः पृथगुपदिष्टतया तस्मादन्योऽयं प्राणः किमग्न्या-
दिवद्भूतान्तरमित्याशङ्क्याह—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । प्राणो न भूतान्तरमापि तु वा-
युरेवावस्थान्तरमापन्नः । चक्षुरादिवज्जीवोपकरणम् । तच्चो-
पकरणात्वमुपकरणभूतैरिन्द्रियैः सह शिष्ट्यादिभ्योऽवगम्यते ।
शिष्टिः शासनमुपदेशः । उपादिश्यते हि अयं प्राणश्चक्षुरादि-
भिः सह प्राणसंवादादिषु । तत्सजातीयत्वे हि तद्युज्यते । प्रा-
णशब्दगृहीतेषु करणेषु अस्य “ अथ योऽयं मुख्यप्राणः ”
इति विशेष्याभिधानमादिशब्देनोक्तं । तदापि तत्सजातीयत्वे हि
भवाति ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि

दर्शयति ॥ १० ॥

करणं क्रिया । अकरणत्वं क्रियारहितत्वम् । जीवोपकरणभू-
तस्यास्य प्राणस्य जीवोपकारक्रियारहितत्वेऽपि न दोष उ-
द्भावयितुं शक्यः । यतः श्रुतिरेव तथा दर्शयति उपकारप्रकारं
दर्शयति । “ यस्मिन्नुक्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरं दर्शयते स वः
श्रेष्ठः ” इति वागादिमुख्यप्राणपर्यन्तं करणानि प्रत्येकमभिधाय
प्राणोक्तमणे शरीरेन्द्रियशैथिल्याभिधानात् ॥

प्राणापानादिनामविभाग एक एव प्राण इत्याह—

पञ्चवृत्तिर्भनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

प्राणापानादिवृत्तिभेदात्प्राण एव पञ्चधा व्यपदिश्यते । मनोवत् यथैकमेव मनः कामादिवृत्तिभेदेन तैस्तैः शब्दैरभिधीयत इति श्रुतिराह “कामः संकल्पः” इत्यारभ्य “ह्रीर्भौरित्येतत्सर्वं मन एव ” इति । एवं अपानादिसमानपर्यंतान् व्यपदिश्य “एतत्सर्वं प्राण एव” इति व्यपदेशात् प्राण एव पञ्चवृत्तिरिति गम्यते ॥

(श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ।)

अणुश्च ॥ १२ ॥

किमयं प्राणः सर्वगतोऽथाणुरिति संशयः ॥ सर्वगत इति पूर्वः पक्षः । “ स एभिस्त्रिभिर्लोकैः समः ” इत्यादिना प्राणस्यानन्त्यव्यपदेशात् ॥ राद्धान्तस्तु-“तमुक्कामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति ” इत्युत्क्रान्तिवचनादिन्द्रियवत्प्राणश्चाणुः । एवमणुत्वे निश्चिते सर्वस्य प्राणायत्तस्थितित्वेन वैभववादः ॥ सूत्रमापि व्याख्यातम् ॥

ज्योतिराद्याधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता

शब्दात् ॥ १३ ॥

अग्न्यादीनां जीवस्य चेन्द्रियाधिष्ठानं परमात्मायत्तमिति “परात्तु तच्छरुतेः” इत्युक्तमेव स्मारयति विषयव्याप्तिज्ञापनाय । प्राणवता जीवे न सह ज्योतिरादेरग्न्यादेर्वागाद्यधिष्ठानं तदामननाद्भवति । आमननं आभिमुख्येन मननम् । तत्संकल्पादेव भवतीत्यर्थः । “योऽग्नौ तिष्ठन्-अग्निमन्तरो यमयति” इत्यादि-शब्दात् ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

सर्वेषामात्मतयाऽनुप्राविश्य सर्वनियमनस्य नित्यत्वात्परमात्मनोऽवर्जनीयत्वादित्यर्थः । “ तत्सृष्ट्वा तद्देवानुप्राविशत् ” इति श्रुतेः ॥

(इन्द्रियाधिकरणम् ।)

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र
श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥

किं प्राणशब्दनिर्दिष्टाः सर्वे एवेन्द्रियाणि उत श्रेष्ठव्यतिरिक्ताः प्राणा इति संशयः ॥ सर्वे एवेति पूर्वः पक्षः । सर्वेषामविशेषेण प्राणशब्दनिर्देशात्करणत्वाच्च ॥ राजान्तस्तु—श्रेष्ठव्यतिरिक्ताः प्राणा इन्द्रियाणि । तेष्वेव इन्द्रियशब्दानिर्देशात् “ इन्द्रियाणि द्वौकं च ” इत्यादौ । एषामपि प्राणशब्दनिर्देशः प्राणाधीनवृत्तित्वेन । तथा च श्रुतिः “ त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेन व्याख्यायन्ते ” इति । रूपमभवन् तदधीनवृत्तयोऽभवन् इत्यर्थः ॥ सूत्रार्थः—श्रेष्ठादन्यत्र ये प्राणास्त इन्द्रियाणि तेष्वेव तद्व्यपदेशादिन्द्रियव्यपदेशात् ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

“ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ” इति मनस इन्द्रियेभ्यो भेदेन प्राणस्योत्पत्तिश्रुतेः । इन्द्रियेषूपरतेष्वपि प्राणवृत्तेर्दर्शनेन प्राणवृत्तिवैलक्षण्याच्च ॥

(संज्ञामूर्तिक्लृप्त्याधिकरणम् ।)

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु तिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥

किं प्रपञ्चव्यष्टिसृष्टिर्जीवभृताच्चतुर्मुखात् उत तच्छरीर-

कात्परमात्मन एवेति संशयः ॥ केवलात् चतुर्मुखोत्पत्तिः पूर्वः पक्षः । “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति व्यतिरेकश्रुतेः । जीवस्य परमात्मांशत्वेन “व्याकरवाणि” इत्युत्तमपुरुषनिर्देशोऽपि कथं चिदुपपद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—“नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमैकेकं करवाणि” इति त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याक्रियोपदेशात्परमात्मन एव नामरूपव्याकरणरूपव्यष्टिसृष्टिः । त्रिवृत्करणं तु न चतुर्मुखेन कर्तुं शक्यम् । अण्डमृष्टुद्यत्तरकालभावित्वाच्चतुर्मुखोत्पत्तेः । त्रिवृत्कृतरेव तेजोऽवन्नैरंडमृष्टिसंभवाच्च । “तदंडमभवद्द्वैमं—तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा” इति हि स्मर्यते ।

“नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहितिं विना ।

नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।

महदाद्या विशेषांता ह्यंडमुत्पादयंतित ॥” इति ।

अतश्चतुर्मुखशरीरकात्परमात्मन एव व्यष्टिः सृष्टिः । एवं सति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषनिर्देशः समंजसः । अनेन जीवेनेति व्यतिरेकनिर्देशोऽपि जीवशरीरकेणात्मना इत्यन्वयात्समंजसः । जीवशब्दस्तेजःप्रभृतिशब्दवज्जीवशरीरकब्रह्मवाचीति ह्युक्तम् । जीवेनात्मनेति सामानाधिकरण्यं च मुख्यम् । “प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति समानकर्तृकत्विनिर्देशश्च मुख्यः ॥ सूत्रार्थः—तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नामरूपवत्कृप्तिः परमात्मन एव । कुतः । त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याकरणापदेशात् । त्रिवृत्करणं तु परमात्मन एव कर्मेत्युक्तम् ॥

“अन्नमशितं त्रेधा विधीयते” इत्यादिना चतुर्मुखसृष्टव-
स्तुषु त्रिवृत्करणप्रकारो ह्युपादिश्यते अतश्चतुर्मुखेन केवलेन
तच्छक्यमित्याशङ्क्याह—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ १८ ॥

“तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” इति निर्दिष्टं
त्रिवृत्करणं “अन्नमशितं त्रेधा विधीयते” इत्यादिना नोपादि-
श्यते । “तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्मांसं
योऽणिष्टस्तन्मनः” इति मांसाद्यपि हि भौममेवोपादिश्यते । “अ-
न्नमशितं त्रेधा” इति प्रक्रमात् “अन्नमयं हि सोम्य मनः” इति वा-
क्यशेषाच्च । तेजोऽवन्नानां त्रिवृत्करणप्रकारे ह्युपादिश्यमाने मांस-
मनसोः पुरीषाद्भौमादणुत्वेनाणीयस्त्वेनाप्यत्वं तैजसत्वं च प्रस-
ज्यते । तथेतरयोरपि पर्याययोः “आपः पीताः तेजोऽशितम्” इति
पर्याययोस्त्रयाणां त्रयाणां भागानां यथाशब्दमाप्यत्वं तैजसत्व
मेवोपादिश्यते । तत्रापि ह्यापः पीताः । तेजोऽशितमिति हि प्रक्रमः ।
पुरीषमांसमनांसि पृथिवीविकाराः, मूत्रलोहितप्राणा अन्नविकार-
ाः, अस्थिमज्जावाचस्तेजोविकारा इति प्रतिपत्तव्यम् । वाक्यशेषो-
पि “आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्” इति । प्रागुक्तत्रिवृत्करण-
प्रकारे हि मूत्रप्राणयोः स्थविष्ठत्वाणीयस्त्वाभ्यां भौमत्वतैज-
सत्वप्रसक्तिः । तेजोऽशितमित्यत्रापि पूर्वयोर्भौमत्वाप्यत्वापत्तिः ।
अतोऽत्र प्रागेव त्रिवृत्कृतस्यान्नादेः तस्यैव त्रेधा परिणाम उपादि-
श्यते । “तस्य यः स्थविष्ठो भागस्तत्पुरीषमथ यो मध्यमस्तन्मां-
सं योऽणिष्टस्तन्मनः” इति मांसाद्यपि भौममेवोपादिश्यते ॥

प्रागेव त्रिवृत्कृतं चेत्कथं केवलान्नादेशब्दैरुच्यत इत्यत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

वैशेष्यं विशेषभावः । त्रिवृत्कृतेऽप्येकैकस्मिन् तत्र तत्रान्ना-
द्याधिक्यरूपविशेषभावाद्भावादिवादः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमा-
प्तिद्योतनार्था ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे द्वितीयस्याध्या-
यस्य चतुर्थः पादः । समाप्तोऽध्यायः ॥

वेदान्तदीपे

तृतीयोऽध्यायः ।

(तदन्तरप्रतिपत्त्याधिकरणम् ।)

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननि-
रूपणाम्याम् ॥ १ ॥

देही देहान्तरगमने देहकारणभूतभूतसूक्ष्मैः संयुक्तो गच्छति नेति संशयः ॥ न संयुक्तो गच्छतीति पूर्वः पक्षः । देहारंभाय तत्र भूतसूक्ष्मणां सुलभत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु-पञ्चाग्नि-विद्यायाम् “वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामाद्भिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः सह जीवस्य गमनं प्रतीयते इति भूतसूक्ष्मैः सहैव गच्छति ॥ सूत्रार्थस्तु-तदन्तर-प्रतिपत्तौ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरित्यत्र मूर्तिशब्देन देहः प्रस्तुत इति-तच्छब्देन देहः परामृश्यते । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरगमने रंहति संपरिष्वक्तः जीवो भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छति । कुतः । प्रश्ननिरूपणाम्याम् “वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति हि प्रश्नप्रतिवचने । देहारंभिका आपः त्रिवृत्करणेन भूतान्तर-संसृष्टा द्युपजन्यपृथिवीपुरुषाग्निषु जीवेन सह प्रविष्टाः पञ्चम्यामाहुतौ योषिदग्निप्रवेशवेलायां पुरुषशब्दाभिलपनीया भ-

वन्ति । पुरुषाकारतां भजन्त इत्यर्थः । अतो जीवेन सह गमनं प्रतीयते ॥

कथमप्यच्छब्देन सर्वेषामभिधानमित्याशङ्क्याह—

व्यात्मकत्वात्तु भयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । अपां त्रिवृत्करणेन व्यात्मकत्वादाप इति भूतान्तरसंस्पृष्टा अपोऽभिधीयन्ते । अपां भूयस्त्वादाधिक्यादप्यच्छब्देनाभिधानम् ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च भूतसूक्ष्मैः संयुक्तो याति । “तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ” इति प्राणानामिन्द्रियाणां जीवेन सह गमनश्रुतेः, इन्द्रियाणां देहाश्रयत्वेन देहोऽपि सूक्ष्मरूपेण गच्छतीति गम्यते । स्मर्यते च “ मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि ” इत्यादिना । न च निराश्रयाणां गतिरुपपद्यते इति तदाश्रयाणां भूतसूक्ष्माणां गतिरभ्युपगन्तव्या ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

“यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादिसम् ” इति मरणवेलायां वागादीनामग्न्यादिष्वप्ययश्रुतेर्जीवेन सह गमनश्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न । भाक्तत्वात् तत्र वागादिशब्दानाम् । वागाद्यभिमानिदेवतासु हि तत्र वगादयः शब्दाः । “ ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः ” इत्यनपियद्भिर्लोमादिभिः सह पाठात् ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्यु-
पपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे द्युलोकाग्निहोम अपामश्रवणादापो भूतान्तरसंसृष्टा गच्छन्तीति वक्तुं न शक्यते, तत्र हि “ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति ” इति श्रद्धैव होम्यत्वेन श्रूयते इति चेन्न । ता आप एव हि श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । प्रतिवचनस्य प्रश्नानुगुण्योपपत्तेः । “ वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ” इति अपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्ठे स एव हि प्रतिवक्तव्यः । अतः श्रद्धाशब्देन ता आप एवोच्यन्ते । “ श्रद्धा वा आपः ” इति श्रूयते ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

“ आपः पुरुषवचसो भवन्ति । श्रद्धां जुह्वति ” इति द्युलोकादिष्वप एव गच्छन्तीति श्रूयते, न तत्पारिष्वक्तो जीवः, अतः प्रश्नप्रतिवचनयोर्जीवस्याश्रुतत्वात्तत्संयुक्तो जीवो गच्छतीति न शक्यं वक्तुमिति चेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । उत्तरत्र “ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममाभिसंभवन्ति ” इत्यादौ इष्टादिकारिणां जीवानां द्युलोकादिगमनपुनरावृत्तिप्रकारवचने द्युलोकाग्निसंबद्धस्याच्छब्दवाच्यस्य सोममापन्नस्य प्रत्यभिज्ञानादत्राप इति तत्संयुक्तो जीव एवोच्यते ॥

“ आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा—तं देवा भक्षयन्ति ” इति घूमादिना गतस्य देवैर्भक्ष्यमाणत्वभ्राणत्वात् जीवस्यानदनीयत्वाच्च न जीवस्तत्राक्त इत्याशङ्क्याह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वान्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । “ तं देवा भक्षयन्ति ” इति भक्षयत्ववचनं भाक्तं केवलेष्टादिकारिणामनात्मवित्त्वाद्देवोपकरणत्वाभिप्रायम् । अनात्मविदः केवलेन्द्रादिदेवयाजिनो हि देवान् प्राप्य तदुपकरणं भवन्ति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः “ यथा पशुरेवं स देवानाम् ” इति । अतो भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो जीवो रंहति ॥

(कृतात्ययाधिकरम् ।)

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतम-
नेवं च ॥ ८ ॥

धूमादिना गतो निवर्तमानो जीवः सानुशयो निवर्तते उत नेति संशयः ॥ नेति पूर्वः पक्षः । अनुशयो हि भुक्तशिष्टं कर्म । “यावत्संपातमुषित्वा । प्राप्यान्तं कर्मणः ” इत्यादिश्रुतिभ्यः कृत्स्नस्य कर्मणोऽनुभूतताप्रतीतेर्नानुशयवान्निवर्तते ॥ राद्धान्तस्तु—रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिं कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः श्वशूकरादियोनिं प्रतिपद्यन्त इति श्रुतेः, “ प्राप्यान्तं कर्मणः ” इत्यादिश्रुतिः फलदानप्रवृत्तकर्मविषयेति सानुशयो निवर्तते ॥ सूत्रार्थः—कृतात्यये कृतस्य पुण्यकर्मणोऽत्ययेऽनुशयवान् भुक्तशिष्टकर्मवान् निवर्तते । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । “ तद्य इह रमणियचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ” इति श्रुतिः । “ ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपम् ” इत्यादिका स्मृतिः । यथेतमनेवं च आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च निवर्तते । चन्द्रमसः स्थानादाकाशमिसारोहणक्रमेणावरोहते । वायुधूमाभ्रादिना प्रकारान्तरेण च ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णा-
जिनिः ॥ ९ ॥

“रमणीयचरणाः” इति रमणीयाचारस्य स्मृतिविहितस्य
ब्राह्मणादिजन्मप्राप्तिसाधनत्वस्मरणान्न कर्मवान्प्रत्यवरोहतीति
चेन्न । चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो
ब्रह्मण्यते । पुण्यस्यैव कर्मणः सुखप्राप्तिसाधनत्वात् ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्मृतिविहितस्याचारस्याकिञ्चित्करत्वेनानर्थक्यं प्रसज्यत
इति चेन्न । तदपेक्षत्वाद्वाचारापेक्षत्वात् सुखसाधनभूतपुण्यकर्म-
णः । “संध्याहीनोऽशुचिर्निखमनर्हः सर्वकर्मसु ” इति सर्वं
हि पुण्यकर्माचारापेक्षमिति कार्ष्णाजिनिमतम् ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

तुशब्दः पूर्वमतव्यावृत्त्यर्थः । “रमणीयचरणाः—कपुय-
चरणाः” इति चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एव कर्मणी प्रतिपाद्येते ।
“पुण्यं कर्माचरति” इति चरतेः कर्मणि प्रसिद्धेर्न ल-
क्षणा न्याय्येति बादरिर्मन्यते । इदमेव सूत्रकाराभिप्रेतम् । तु-
शब्देन पूर्वस्माद्वावृत्तेः । सुकृतदुष्कृते एवेति व्यावर्तनात् ।
“आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्” इति तु स्वीकृतम् ॥

(अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।)

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवारताः पापकर्माणोऽपि धूमादिना
चन्द्रमसं गत्वा निवर्तन्ते उत नेत्रि संशयः ॥ गत्वैव निवर्तन्त

इति पूर्वः पक्षः । “ ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ” इति सर्वेषामविशेषेण चन्द्रगमनश्रुतेः ॥ राद्धान्तस्तु—“ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते घूममाभिमंभवन्ति ” इति घूमादिना चन्द्रगमनस्य पुण्यकर्मफलत्वश्रवणात् तद्रहिताः पापकर्माणो न गच्छन्तीति “ ये वैके च ” इति बचनं सर्वेषां पुण्यकर्मणां चन्द्रगमनविषयम् ॥ सूत्रार्थः—अनिष्टादिकारिणामपि इष्टापूर्ताद्यकुर्वतां पापिनामपि चन्द्रगमनमस्ति “ ये वैके च ” इति यतोऽविशेषेण श्रुतम् ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-
दर्शनात् ॥ १३ ॥

इयांस्तु विशेषः । संयमने यमशासने पापफलमनुभूयेतरेषां पापिनां चन्द्ररोहावरोहौ । कुतः । तद्गतिदर्शनात् पापिनां यमसदनगतिदर्शनात् “ वैवस्वतं संगमनं जनानाम् ” इत्यादौ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

“ सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल ” इति पराशरादयः स्मरन्ति च ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

सप्तपि रौरवादयो लोकाः पापिनां गन्तव्यत्वेन स्मरन्ति ॥

ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिरित्यत आह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

सप्तस्वापि रौरवादिलोकेषु यमव्यापारादेव गमनाद्यम-

वश्यताया अविरोधः । अतः पापिनामपि यमयातनामनुभूय
चन्द्रारोहावरोहाववर्जनीयौ ॥

इति प्राप्त उच्यते—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न पापकर्मणामार्चिरादिना ब्र-
ह्मगमनं धूमादिना चन्द्रगमनं च संभवति । तयोर्विद्याकर्मणोः
फलत्वात् । कथमवगम्यते तत्फलत्वाभिति । इत्थं प्रकृतत्वाद्विद्या-
कर्मणी हि प्रकृत्य तत्फलत्वेन गतिद्वयं प्रतिपाद्यते “ तद्य इत्थं
विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति ”
इति “ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्तं वत्तमित्युपासते ते
धूममभिसंभवन्ति ” इति च । पापिनां विद्यारहितत्वेन ब्रह्मग-
मनाभाववत् पुण्यकर्मरहितत्वेन चन्द्रगमनमपि न संभवती-
त्यर्थः ॥

“पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ” इति पञ्चमा-
हुत्या देहारंभश्रवणात् तस्याश्चन्द्रगमनपूर्वकत्वेन पापिनामपि
देहारम्भाय चन्द्रगमनमवश्यं भवतीत्याशङ्क्याह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

केवलपापकर्माणः तृतीयस्थानम् । न तृतीये स्थाने देहारम्भा-
य पञ्चमाहुत्यपेक्षाऽस्ति । तथोपलब्धेः “ वेत्थ यथा केनासौ
लोको न संपूर्यते ” इति द्यूलोकस्याप्राप्ता क इति प्रश्नस्य प्रतिव-
चने “ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्य-
सकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व अत्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं
तेनासौ लोको न संपूर्यते ” इति तृतीयस्थानस्य द्यूलोकाप्राप्ति-
श्रवणात् तस्य देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वं ह्युपलभ्यते ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

पुरायकर्मणामपि केषां चिद्द्वैपद्यादीनां देहारंभे पञ्चमा-
हुसनपेक्षत्वं शिष्टलोकेऽपि स्मर्यते ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

श्रुतावापि दृश्यते केषाञ्चिद्देहारंभे पञ्चमाहुसनपेक्षत्वम् ।
“ तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यंडजं
जीवजमुद्भिज्जं च ” इति स्वोदजोद्भिज्जयोर्देहारंभे पञ्चमाहुस-
नपेक्षत्वम् ॥

“ अंडजं जीवजमुद्भिज्जम् ” इत्यत्र स्वेदजस्य ग्रहणं न
विद्यत इत्याशङ्क्याह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

“ अंडजं जीवजमुद्भिज्जम् ” इत्यत्र तृतीयेनो-
द्भिज्जशब्देन संशोकजस्य स्वेदजस्यावरोधः संग्रह
इत्यर्थः । ततः केवलपापकर्मणां चन्द्रारोहावरोधौ न सं-
भवतः ॥

(तत्स्वाभाव्यापत्यधिकरणम् ॥)

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुषपत्तेः ॥ २२ ॥

घूमादिना चंद्रमसं प्राप्तस्य प्रत्यवरोहप्रकार आम्नायति
“ यथेतमाकाशमाकाशाद्रायुर्वीर्युर्भूत्वा घूमो भवति घूमो भूत्वा
भवत्यश्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति ” इति । अत्रा-
काशादिभावः किं देवमनुष्यादिभाषवदाकाशादिशरीरेषु
तत्सादृश्यापत्तिरिति संशयः । तं अकाशादिशरीरेषुमिति
पूर्वः पक्षः । अत्रायाः सामिराजभाषवत् तत्र हि तत्तच्छरीरेषु-

बोच्यते ॥ राद्धान्तस्तु—आकाशादिप्राप्तौ सुखदुःखानुभवा-
भावात् तत्सादृश्यापत्तिरेव । सुखदुःखानुभवाय हि सोमा-
दिशरीरत्वम् ॥ सूत्रार्थः—तत्स्वाभाव्यापत्तिः आकाशादि-
सादृश्यापत्तिरूपपत्तेः सुखदुःखानुभवाभावाख्योपपत्तेः ॥

(नातिचिराधिकरणम् ।)

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशवासुधूमाभ्रमेघवर्षप्राप्तौ किं तत्र नातिचिरं तिष्ठ-
ति उतानियम इति संशयः ॥ अनियम इति पूर्वपक्षः । ना-
तिचिरेणेति विशेषवचनाभावात् ॥ राद्धान्तस्तु—उत्तरत्र व्री-
ह्यादिभावे “अतो वै खलु दुर्निष्पतरम्” इति विशिष्य चिरेण
गमनवचनं ततः प्राचीनेष्वचिरगमनं द्योतयतीति आका-
शादियावद्व्रीह्यादि प्राप्तौ नातिचिरं तिष्ठति ॥ सूत्रमपि
व्याख्यातम् ॥

(अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।)

अन्याधिष्ठिते पर्ववदभिलाषात् ॥ २४ ॥

अवरोहंतो जीवा व्रीह्यादिभावेन जायन्त इति श्रूयते
“ मेघो भूत्वा पर्ववदित इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयास्तिल-
माषा जयन्ते ” इति । ते किं व्रीह्यादिशरीरा जायन्त उ-
तान्यैः क्षेत्रज्ञैः व्रीह्यादिशरीरैरधिष्ठितान्व्रीह्यादीनाञ्जिष्यन्तीति
संशयः ॥ जायन्त इति वचनाद्व्रीह्यादिशरीरभोक्तारो जायन्त
एवेति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—व्रीह्यादिजन्महेतुभूतकर्मवि-
शेषाश्रवणाद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमेव । जायन्त इति जन्मवचनं औ-
पचारिकम् । ब्राह्मणादिशरीरभावे हि रमणीयचरणा इति
जन्महेतुभूतं पुण्यपापरूपं कर्म श्रूयते ॥ सूत्रार्थस्तु—अन्याधि-

ष्ठिते अन्यक्षेत्रज्ञाधिष्ठिते ब्रीह्यादौ संश्लेषमात्रं कुतः पूर्ववदाभिलापादाकाशादिभाववत्केवलब्रह्मादिभावाभिलापात् । जन्महेतुकर्मानभिधानादिसर्थः ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यद्यपि ब्रीह्यादिभावेन जायन्त इत्यत्र जन्महेतुकर्माश्रुतं तथापि पूर्वश्रुतमिष्टादिकर्माग्नीषोमीयादिर्हिंसागर्भत्वेनाशुद्धं ब्रीह्यादिजन्मनोऽपि हेतुर्भवतीति चेन्न । हिंसाभावशब्दात् । यूपे हि संज्ञप्तस्य स्वर्गावाप्तिभाधनभात्रवादिशब्दः श्रूयते "हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोकमेति । न वा उवेतन्म्रयसे न जरिष्यसि " इत्यादि ॥

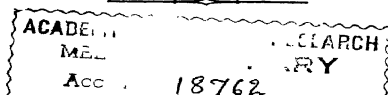
रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रम् । ब्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिग्योगः श्रूयते " यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चाति तद्रूप एव भवति " इति । अत्र हि पुरुषसंश्लेषमात्रमेव श्रुतम् । एवं ब्रीह्यादिभावेऽपीत्याभिप्रायः ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योषित्प्राप्तेः पश्चादेवावरोहतो जीवस्य शरीरप्राप्तिः तत्रैव मुखदुःखोपभोगात् । ततः प्रागाकाशादिषु तत्तत्संश्लेषमात्रमित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(सन्ध्याधिकरणम् ।)

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते “ न तत्र रथा न रथयोगा न प-
न्यानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते ” इत्या-
रभ्य “अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि क-
र्ता” इति । किं स्वाप्नानामर्थानां स्रष्टा जीव एव उत परमात्मे-
ति संशयः ॥ स्वप्नदृशो जीवस्य सन्निधानात्स हि कर्तेति स
एव हि परमास्मृश्यते । जीवस्यापि सत्यसङ्कल्पत्वं प्रजापतिवा-
क्योदितामिति स एव स्रष्टेति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु-जीव-
स्य सत्यसंकल्पत्वादिकं स्वाभाविकमपि संसारदशायां परम-
पुरुषसंकल्पात्तिरोहितामिति न जीवस्य संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमु-
पपद्यते । अतः पुरमपुरुष एव सकलेतरपुरुषानुभवाविषयांस्तत्त-
त्पुरुषमात्रानुभाव्यान्तत्तत्कालावसानान्स्वाप्नार्थान् सृजति ॥ सू-
त्रार्थस्तु-सन्ध्ये स्वप्ने श्रूयमाणा रथादिसृष्टिः स्वप्नदृशाजीवेन
कृता । कुतः । आह हि स हि कर्तेति तस्यैव परामर्शा-
दिश्रुतः ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एनमेव जीवं निर्मातारं स्वाप्नानामर्थानामेके शाखिनोऽधी-
यते “ य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ”
इति । अत्र कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानतया पुत्रादय एव । चश-
ब्दोऽवधारणे । अत्र हि “ सर्वाङ्कामान् ” इति कामशब्देन
प्रकृतान् “ शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व ” इति विविनक्ति ॥

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरू-

पत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दात्पक्षो निवर्तते । न जीवेन सृष्टं स्वप्नमर्थजातमपि तु परमेश्वरमायामात्रम् । सकलेतरपुरुषानुभवाविषयं तदेकानुभाव्यतत्कालावसानमाश्चर्यभूतमर्थजातमीश्वरः सृजतीत्यर्थः । जीवस्य स्वतः सत्यसंकल्पत्वादेः कृत्स्नस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तस्य हि संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वं नोपपद्यते । “कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः” इति परमपुरुषमेव निर्मातारमाह । “य एषु सुप्तेषु जागर्ति । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नान्त्येति कश्चन” इति उपक्रमोपसंहारयोः परमपुरुषासाधारणधर्मप्रतीतेः । स हि कर्तेति च तेनैकार्थ्यात्परमपुरुषमेवाह ॥

जीवस्य स्वाभाविकं चेत्सत्यसंकल्पत्वादिकं कथं नाभिव्यज्यते इत्याशङ्क्याह—

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययौ ॥ ४ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । परमपुरुषाभिध्यानादस्य स्वाभाविकं स्वरूपमनादिकर्मप्रवाहेण कृतापराधतया तिरोहितम् । ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ततः परमपुरुषसंकल्पादेवं ह्यस्य बन्धविपर्ययौ संसारमोक्षौ श्रूयते “को ह्येवम्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति । परं ज्योतिरूपसंपन्नं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” इत्यादौ ॥

तिरोधानप्रकारमाह—

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥

सोऽपि तिरोधानभावोऽपि देहयोगाद्वा भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः । व्यवस्थितश्च विकल्पः । देवमनुष्यादिदेहाकारे-

ण परिणताचिद्योगात्सृष्टिवेलायाम् नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मद-
शापन्नाचिद्योगेन प्रलयकाले ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्धिदः ॥ ६ ॥

इतश्च स्वप्नरथादयो न जीवसंकल्पकृताः । यतः स्वप्नः शु-
भाशुभयोः सूचक इति श्रुतेरवगतम् ।

“ यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥

यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं च पश्यति ।

स एनं हन्ति ” इत्यादिषु स्वप्नाध्यायविदश्चाचक्षते । जी-
वसङ्कल्पकृतत्वे हि सूचकत्वं न संभवति । स्वसङ्कल्पकृतत्वे हि
शुभानामेव सूचकानर्थान्सृष्ट्या तानेव पश्यति । अतः स्वप्नानां
परमपुरुष एव स्रष्टा ॥

(तद्भावाधिकरणम् ।)

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म च सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रूयंते । किमेषां
विकल्प उत समुच्चय इति संशयः ॥ विकल्प इति पूर्वः पक्षः ।
“आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति
शेते । सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति ” इति त्रयाणां नैरपे-
क्ष्यप्रतीतेः ॥ राद्धान्तस्तु—प्रासादखट्वापर्यंकवत्कार्यभेदेन समु-
च्चये संभवति पाक्षिकवाधगर्भविकल्पो न युक्त इति समुच्चयो
न्यायः । तत्र पर्यंकस्थानीयं ब्रह्म । यतः पर्यंकवद्ब्रह्म साक्षात्सु-
षुप्तिस्थानम् ॥ सूत्रार्थः—तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिरित्यर्थः ।
सुषुप्तिर्नाडीष्व्वात्मनि । चकारात्पुरीतति च । तच्छ्रुतेः त्रयाणां
सुषुप्तिस्थानत्वश्रुतेः । उक्तेन न्यायेन समुच्चयो न्याय्य इत्य-
भिप्रायः ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

अस्माद्ब्रह्मणः प्रबोधश्रुतिः अत एवोपपद्यते “सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे ” इति श्रूयते ॥

(कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।)

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किं सुषुप्त एव प्रबोधकाले उत्तिष्ठति उतान्य इति संशयः ॥ सुषुप्तस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि सम्पन्नत्वेन मुक्तादविलक्षणत्वेन प्राचीनकर्मसंबन्धाभावादन्य इति पूर्वः पक्षः ॥ सुषुप्तस्य प्रारब्धकर्मासमापनाद्ब्रह्मज्ञानाभावेन पूर्वकृतस्य कर्मणस्तेनैवोपभोक्तव्यत्वात् सोहमिति प्रत्यभिज्ञानात् “त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा ” इत्यारभ्य “ यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ” इति शब्दान्मोक्षसाधनाविध्यानार्थक्याच्च स एवोत्तिष्ठतीति राद्धान्तः । न चासौ शरीरेन्द्रियसंबन्धविनिर्मुक्तः किं तु कलेवरप्रवर्तनायासादाश्वासनाय ब्रह्मण्यपीतः पुनराश्वस्तः प्रवर्तनायोत्तिष्ठतीति ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(मुग्धाधिकरणम् ।)

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किं मूर्च्छा मरणादर्थान्तरमुत मरणमेवेति संशयः ॥ सर्वेन्द्रियप्राणव्यापारोपरतेर्मरणमेवेति पूर्वः पक्षः ॥ आकारवैरूप्येण सूक्ष्मप्राणास्तित्वावगतेर्मरणायार्धसम्पत्तिरिति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः मुग्धे मूर्च्छिते पुरुषे याऽवस्था सा मूर्च्छा मरणायार्द्धसम्पत्तिः । कुतः । परिशेषात् प्राणाद्विसर्गव्यापारोपरतेः न जागराद्यवस्था न च गतप्राणा तदाकारवैलक्ष्यण्येन सू-

क्षमप्राणास्तित्वावगतेः मूर्च्छितस्यैव कस्य चित्पुनर्जीवनदर्शनाच्च
न मरणमिति परिशेषान्मरणार्धसम्पत्तिरित्यवगम्यते ॥

(उभयलिङ्गाधिकरणम्)

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं स-
र्वत्र हि ॥ ११ ॥

जीवस्यैव तदन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणोऽपि जागरादि-
स्थानप्रयुक्ता दोषाः संभवंत्युत नेति संशयः ॥ “यः पृथिव्यां
तिष्ठन् । य आत्मनि तिष्ठन् । यश्चक्षुषि तिष्ठन् । यो रेतासि तिष्ठ-
न्” इत्यादिना जीवस्यैव सर्वावस्थावस्थितिवचनाच्छुन्दतोऽ-
पि पूयशोणितादिमज्जनमपुरुषार्थ एवेति सर्वे दोषाः संभव-
न्तीति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—“अपहतपाप्मा विजरः । निर-
वद्यं निरञ्जनम् । सत्यकामः सत्यमङ्गुल्यः । यः सर्वज्ञः सर्ववित् ।
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । परः पराणां सकला न
यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेणे ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो नि-
रस्तनिखिलदोषगन्धतासार्वभ्यस्यसङ्कल्पत्वाद्युभयलक्षणस्वरू-
पत्वावगतेः परस्य ब्रह्मणः सर्वत्रान्तर्यामितयाऽवस्थितस्यापि
न दोषगन्धः संभवति । अपि तु सर्वनियमनरूपलीलारम ए-
व ॥ सूत्रार्थस्तु—परस्य पृथिव्यात्मादिष्वन्तर्यामितयाऽवस्थान-
नतोऽपि परस्य ब्रह्मणो, जीवस्य तत्र तत्रावस्थितस्य ये दोषा
उक्तास्ते न संभवन्ति । उभयलिङ्गं सर्वत्र हि । हि हेतौ । यतः सर्वत्र-
श्रुतिस्मृतिषु निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणात्मक-
त्वरूपोभयलिङ्गमुभयलक्षणं परं ब्रह्मावगतम् ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यथा जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्युक्तस्यापि देवादि-

शरीरसंबन्धितयाऽवस्थाभेदादुक्तदोषसंबन्धित्वमेवं परस्यापि “यस्य पृथिवी शरीरम् ” इत्यादिशरीरसंबन्धित्वावस्थाभेदात्ते दोषाः स्युरिति चेन्न । प्रत्येकं प्रतिपर्यायं अतद्रचनादोषासंबन्धित्ववचनात् “यस्य पृथिवी शरीरम् ” इत्यादिषु “ एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ” इत्यन्तर्यामिणो हि निर्दोषत्वमुच्यते । जीवस्य तु पराभिध्यानात्तत्स्वरूपं तिरोहितमित्युक्तम् । अतः शरीरसंबन्धित्वेऽपि परस्यैते न दोषाः ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि च यदिदं जीवपरयोरेकास्मिन् शरीरित्वेनावस्थित-योर्दोषसंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं चोक्तम् एवमेके शास्त्रिनः स्वशब्देनाधीयते “द्रा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इति ॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वमेव जीवस्य नामरूपभाक्त्वेन कर्मवश्यताहेतुः तत्परस्याऽपि अविशिष्टं चेत्कथं परस्य ब्रह्मणोऽकर्मवश्यत्वेन कर्मफलानश्नमुच्यत इत्यत आह—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वेऽप्यरूपवदेव हि तत्परं ब्रह्म । कुतः । प्रधानत्वात् निर्वाहकत्वात् । जीवस्य नामरूपभाक्त्वेन कर्मफलाशनं निर्वाहुं परस्य तच्छरीरे शरीरित्वेनावस्थानम् । यथाह “यस्य पृथिवी शरीरम् । यस्यात्मा शरीरम्—य आत्मानमतरो यमयति । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा । आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वाहिता ते यदन्तरा ” इति । अत उभयलिङ्गमेव हि परं ब्रह्म ॥

“सस्यं ज्ञानमनेतं ब्रह्म” इति प्रकाशैकस्वरूपता ब्रह्मण उच्यते कथमुभयलिङ्गत्वमित्याशंक्याह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा “सस्यं ज्ञानम्” इति वाक्यावैयर्थ्यात् प्रकाशो ब्रह्मणः स्वरूपमित्यवगम्यते तथा “यः सर्वज्ञः सर्ववित् । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इत्यादिवाक्यावैयर्थ्यात्कल्याणगुणाकरत्वं च ब्रह्मणः स्वरूपमित्यवगम्यते इत्युभयलिङ्गमेव॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

“सस्यं ज्ञानम्” इति वाक्यं ब्रह्मणो ज्ञानं स्वरूपमित्येतावन्मात्रमाह न पुनः गुणाकरत्वं निषेधति ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च वेदान्तवाक्यगणो निरस्तनिखिलदोषतां कल्याणगुणाकरत्वं च “निष्कलं निष्क्रयं शांतं निरवद्यं निरंजनम् । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्” इत्यादिकः । स्मर्यते च “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यन्” इत्यादिषु ॥

अत एव चोपमा सूर्याकाशादिवत् ॥ १८ ॥

यतो ब्रह्मणो निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वेन उभयलिङ्गत्वात् पृथिव्यादिस्थानतोऽपि न तत्तत्प्रयुक्तदोषगंधसम्भवः अत एव शास्त्रेषु च जलसूर्यादिवदित्युपमा क्रियते ।

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्” इत्यादिषु ॥

अंबुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

तुशब्दश्चाद्यं द्योतयति । अंबुनीवाग्रहणात् । यथा अंबुनि सूर्यो गृह्यते तत्रानवस्थित एव भ्रांत्या तत्रस्थ इव, तथा परमात्मा पृथिव्यादौ न गृह्यते । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः” इति परमार्थतः स्थितो गृह्यते । अतो न तथात्वं न सूर्यस्येव तत्प्रयुक्तषगंधाभावः परमात्मनः । परमार्थतः स्थितत्वात् ॥ परिहरति—

वृद्धिद्वासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवं

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

पृथिव्यादिषु विषमेषु स्थितस्यापि परमात्मनस्तदंतर्भावात्तत्र स्थानात्तत्प्रयुक्तवृद्धिद्वासभाक्त्वं “जलाधरोष्ववांशुमान्” इति दृष्टान्तन निवर्त्यते । कुतोऽवगम्यत एतावन्मात्रमिति । उभयसामंजस्यादेवं उभयदृष्टान्तोपादानसामंजस्यादेवमवगम्यते । “आकाशमेकं हि यथा” इति घटकरकादिषु विषमेष्ववस्थितमाकाशं “जलाधारेष्ववांशुमान्” इति चांशुमंतं परमार्थतः स्थितमनवस्थितं चोभयं दृष्टान्ततयोपादाय “तथात्मैकोऽप्यनेकस्थः” इति निगमनान् तत्तत्स्थानप्रयुक्तवृद्धिद्वासभाक्त्वनिवर्तनमात्रं विवक्षितमित्यवगम्यते । अन्यत्रापि वृष्टान्तवाष्टान्तिकयोः सर्वसाम्याभावेऽपि “सिंह इव माणवकः” इत्यादिषु वृष्टान्तोपादानदर्शनाच्चैवमवगम्यते ॥

“अथात आदेशो नेति नेति” इत्यादिना पूर्वप्रकृतस्य मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वप्रतिषेधात् निष्प्रपञ्चसन्मात्रमेव ब्रह्म न पुनरुक्तस्वरूपमुभयलिङ्गमित्याशङ्क्याह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति

च भूयः ॥ २१ ॥

हिर्हेतौ । “द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चामूर्तमेव च” इत्यादिना स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपतया प्रमाणांतराप्रज्ञातस्यात्रैव रूपतयोपादिष्टस्य निषेधासंभवात् प्रकृतैतावत्त्वं हि ब्रह्मणः प्रतिषेधति । पूर्वप्रकृतैतावन्मात्रं न भवति ब्रह्मेति हि “अथात आदेशो नेति” इत्यत्र प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । ततो ब्रवीति च भूयः । ततः पूर्वोक्ताद्भूयस्त्वं ब्रवीति च वाक्यशेषः “न हेतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यामिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्” इति न इति निर्दिष्टाद्वेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यन्न ह्यस्ति परम् ब्रह्मणोऽन्यत्स्वरूपतो गुणैश्चोत्कृष्टं न ह्यस्तीत्यर्थः । “सत्यस्य सत्यम्” इति ब्रह्मणो नामधेयम् तस्य निर्वचनं “प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्” इति प्राणसाहचर्यात् जीवात्मानः प्राणाः । ते हि वियदादिवदनुत्पाद्यत्वेन सत्याः । तेभ्योऽप्येष सत्यं ते हि कर्मानुगुणदेहयोगेन जन्मवन्तः तदप्यस्य नास्तीति तेषामेष सत्यं ज्ञानसङ्कोचविकासरूपाविकारस्याप्यभावात् । अतः प्रमाणान्तराज्ञातस्वरूपस्य ब्रह्मणो मूर्तामूर्तप्रपञ्चप्रकारतयोपदेशात् उभयलिङ्गमेव । पुनरपि प्रकारविशेषोपदेशाच्च “अथात आदेशो नेति” इति पूर्वप्रकृतेयत्ता ब्रह्मणः प्रतिषेध्यत इत्यर्थः ॥

ननु च प्रत्यक्षेण निर्विशेषसन्मात्रमेव गृह्यते तदातिरिक्तं सर्वं भ्रान्त्या प्रतीयमानं सविशेषमनूद्य नेति नेती निषिध्यत इत्यत्राह—

तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

प्रमाणान्तराज्ञाततां द्रवयति । तद्ब्रह्म न केनापि प्रमाणेन

व्यक्तम् । तथा हि श्रुतिः “न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य” इत्यादिका । प्रत्यक्षेण गृह्यमाणमस्तित्वं घटादेरेव न ब्रह्मण इत्यर्थः ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि च संराधन एवोपलभ्यते । संराधनं सम्यक्प्रीतिकरं प्रीतियुक्तभजनम् । उपासनमिति यावत् । उपासनरूपप्रीणनेन विना केनापि नोपलभ्यते इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो “न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया—भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहम्” इति श्रुतिस्मृती । अतः केनापि प्रमाणेनानभिव्यक्तरूपत्वाद्व्रह्मणो “द्वे वाव रूपे ” इत्यादिना ब्रह्मणः प्रकारतयोपादिष्टं जगदैश्वर्यं नेतीति न निषिध्यते किं तु प्रकृतेयत्तामात्रं निषिध्यते ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्य-

भ्यासात् ॥ २४ ॥

इतश्च ज्ञानानन्दवज्जगदैश्वर्यमपि ब्रह्मणो रूपम् । येषां चामदेवादीनां संराधनरूपकर्मण्यभ्यासात्प्रकाशश्च सञ्जातः दर्शनं सञ्जातं तेषां दर्शने प्रकाशादिवत् ज्ञानादेरिव जगदैश्वर्यस्याप्यवैशेष्यं प्रतीयते । “तद्वैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च ” इत्यादौ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन कल्याणगुणेन योगो ब्रह्मणः सिद्धः तथा सत्युभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥

उभयव्यपदेशात्त्वऽहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

“ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे ” इत्यादिनोपदिष्टमचिद्रस्तुनो ब्रह्मरूपत्वं किं ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेण परिणामाद्भवति उत परास्मिन् ब्रह्मण्याचिद्रस्तुनि चैकजातियोगात् अथ जीववत् ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मविशेषणत्वेनेति संशयः ॥ भिन्नाभिन्नत्वरूपोभयव्यपदेशोपपत्तये ब्रह्मैवाचिद्रूपेण परिणमत इति प्रथमः पक्षः ॥ तथा तु सति ब्रह्मणो निर्दोषता वाध्येतेत्येकजातियोगेनेति द्वितीयपक्षः ॥ एवं सति “आत्मैवेदं सर्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” इति ब्रह्मस्वरूपस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वव्यपदेशवाधः स्यात्, न ह्येकैव गोव्यक्तिः खण्डो गौर्मुण्डो गौः पूर्णशृङ्गो गौरित्यादि सर्वगोव्यक्तिवाचिशब्दैरभिधीयते, अतो जीवस्येव शरीरतया ब्रह्मविशेषणत्वेनाचिद्रस्तुनोऽपि ब्रह्मांशत्वमिति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः—तुशब्दोऽवधारणे । अहेः कुण्डलभावादिवत् ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थानम् । कुतः । नानात्वैकत्वरूपोभयव्यपदेशात् ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥

वाशब्दोऽनन्तरोक्तव्यावृत्त्यर्थः । यथा प्रकाशतदाश्रयोस्तेजस्त्वेनैकजातियोगाद्भिन्नत्वं भिन्नत्वं च एवमचिद्रह्मणोरपि ॥

पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥

वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः । पूर्ववत् यथा पूर्वत्र “अंशो नानाव्यपदेशात् । प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ” इत्युभयव्यपदेशोपपत्तये ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धये च प्रकाशजातिगुणशरीरवत् पृथक्सिद्धयनर्हविशेषणतया जीवस्य ब्रह्मांशत्वमुक्तम् एवं अचिद्रस्तुनोऽपि।अचिद्रस्तुवाचिशब्देनापि अचिद्रस्तुवाशिष्टं ब्रह्मैवाभिधेयमिति “आत्मैवेदं सर्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” इत्यभेदव्य-

पदेशोपपत्तिः । विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदज्ञापनाय विशेषणविशेष्ययोर्भेदेन व्यपदेशश्चोपपद्यते “ क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोन्यः ” इत्यादिना । ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

“ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः । नास्य जरयैत-
जीर्यति—विजरो विमृत्युः ” इत्यादौ ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधाच्च
विशेषणविशेष्यभावेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः ॥

(पराधिकरणम् ।)

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यप-
देशेभ्यः ॥ ३० ॥

“यतो वा इमानि” इत्यादिना जगज्जन्मादिकारणतया निर्दि-
ष्टात्परस्माद्ब्रह्मणोऽपि परं तत्त्वं किञ्चिदास्ति नेति संशयः ॥ इतोऽ-
पि परमस्तीति पूर्वः पक्षः । “अथ य आत्मा स सेतुः” इत्यस्य
सेतुत्वव्यपदेशात् “एतं सेतुन्तीत्वा” इत्यस्य तरणीयत्वव्यपदेशाच्च
इतोऽप्यन्यदस्तीति गम्यते । “चतुष्पाद्ब्रह्म । षोडशकलम्” इति
परिमितत्वव्यपदेशाच्च अपरिमितमन्यदस्तीति प्रतीयते । “अ-
मृतस्यैष सेतुः ” इति प्रापकत्वश्रुतेश्चानेन प्राप्यमन्यदस्तीति
प्राप्यप्रापकत्वरूपसंबन्धात्प्रतीयते । तथा “ तेनेदं पूर्णं पुरुषेण
सर्वं ततो यदुत्तरतरम् ” इति पुरुषशब्दनिर्दिष्टाद्ब्रह्मण उत्तरत्वेन
भेदव्यपदेशाच्चान्यत्परमस्तीति ॥ राद्धान्तस्तु—“न ह्येतस्मा-
दिति नेत्यन्यत्परमस्ति” इति नेति निर्दिष्टान्मूर्तामूर्तरूपाद्ब्र-
ह्मणोऽन्यत्पर नास्तीति परत्वनिषेधात् कारणाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं

नास्ति। सेतुत्व व्यपदेशस्तु “एषां लोकानामसंभेदाय” इति सर्वलोकासङ्करकरत्वकृतः । एवं “सेतुं तीर्त्वा” इति तरानेरापि वेदान्तं तरतीतिवत्प्राप्तिवचनः । “ चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलम् ” इत्युन्मानव्यपदेशोऽपि “ वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः ” इतिवदुपासनार्थः । संभवति चापरिमितस्यापि तत्तद्देशसंबन्धितयोन्मितत्वानुमन्धानम् । “ अमृतस्यैष सेतुः ” इति स्वस्यैवामृतस्य स्वयमेवं प्रापकमित्युच्यते “ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ” इत्यादिश्रुतेः । “ततो यदुत्तरतरम्” इत्यपि “तेनेदं पूर्णम्” इति निर्दिष्टात्पुरुषादन्यस्य न परत्वमाह । अपि तु “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति पूर्वप्रतिज्ञातं पुरुषवेदनस्यामृतत्वहेतुत्वमन्यस्य चापथत्वं सहेतुकमुपसंहरति “ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ” इत्यारभ्य “ तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” इति परस्य च सर्वस्मात्परत्वमन्यस्य च परत्वाभावं प्रतिपाद्य ततो हेतोर्यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वं तदेवैव रूपमनामयं “ य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति ” इति पूर्वप्रतिज्ञातमेवोपसंहृतम् ॥ सूत्रार्थः—परमतः “जन्माद्यस्य यतः” इत्याद्यारभ्य “ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ” इत्यन्तेन प्रतिपादितात् निखिलजगदेककारणात्सर्वान्तरात्मनो निरस्तनिखिलदोषगन्धात् अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणात्परस्माद्ब्रह्मणः परमपि किञ्चिदस्तीति किञ्चिन्मन्यते । कुतः । सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । व्याख्याताश्चैते ॥

सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । सेतुत्वव्यपदेशस्तावत् तस्मात्परं नावगमयति । सेतुसामान्यात्सादृश्याज्जगद्विधृतिरूपात् ब्रह्म-

शास्तथा व्यपदेश इति श्रुतिरेव सेतुशब्दं व्याचष्टे “ अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय ” इति । यद्यत्स्वभावा लोकाः स्रष्टास्तत्तत्स्वभावाऽसङ्कराय सर्वान् लोकानयमेव सेतुवद्विभर्तीति सेतुरित्यर्थः ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

“चतुष्पाद् ब्रह्म । पादोऽस्य विश्वा भूतानि” इत्युन्मानव्यपदेशस्तथा तदुपासनार्थः । “यथा वाक्पादः” इत्यादिना ब्रह्मणो वागादिपादव्यपदेश उपासनार्थ एवमयमपि ॥

स्वयमपरिमितस्वरूपस्यानुसन्धानार्थतयाऽपि कथं परिमितत्वमित्यत आह—

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

प्रतिपन्नवागादिस्थानविशेषसंबन्धात्तत्तत्स्थानसंबन्धित्वेनावच्छिद्यानुसन्धानं युज्यते । यथा प्रकाशादेर्विततस्यापि वातायनघटादौ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

“ अमृतस्यैष सेतुः ” इति स्वस्य स्वयमेव प्रापक इति सेतुव्यपदेशोपपत्तेश्चान्यत्परमस्तीति कल्पनं न युज्यते “ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः—यमेवैष दृणुते तेन लभ्यः ” इति श्रुतेः ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

“ तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरम् ” इति पुरुषादन्यस्य न परत्वमाह “ न तस्येशे कश्चन । न हेतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ”

(यस्मादपरं परं नास्ति किञ्चित् इत्यर्थः।) एवमादिपुरुषादन्यस्य परत्वप्रतिषेधात् । “ततो यदुत्तरतरम्” इति तु व्याख्यातम् यतः पुरुषतत्त्वमेवोत्तरतरं ततो हेतोर्यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वम् तदेव “अरूपमनामयम्” इत्यादिना । “य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति” इति “तमेवं विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति प्रतिज्ञातमेव स हेतुमुपसंहरति । “न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्दशः” इति च पुरुषतत्त्वमेव वदाति । अनन्तरम् “अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ” इति पुरुषतत्त्ववाचिनैकवाक्यतावगमात् “अभस्यपारेः यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्ति” इति च प्रक्रमात् ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

अनेन ब्रह्मणा सर्वव्याप्तत्वं “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं पारिपश्यन्ति” इत्यायामशब्देभ्यो व्याप्तिवाचिशब्देभ्योऽवगम्यते । एवं गम्यमानं एतस्मात्परं वारयतीत्यर्थः । आदिशब्दात् “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्यादयो गृह्यन्ते । अतो “यतो वा इमानि” इत्यादिनाऽवगताज्जगत्कारणाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं न विद्यते ॥

(फलाधिकरणम्)

फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥

किं वेदोदितं यागदानहोमादिकमुपासनाख्यं च यजेतोपासीतेति कामिनो मुमुक्षोश्च कर्तव्यतया श्रूयमाणं कर्मेवापूर्वद्वारेण भोगापवर्गरूपफलदं उत तत्तदाराधनैः प्रतिः

परमपुरुष एव फलद इति संशयः ॥ कर्मैवेति पूर्वः पक्षः । लोके मर्दनादेः कृष्यादेश्च कर्मण एव साक्षात्परंपरया वा फलप्रदत्वदर्शनात् । तथा वेदे च “यजेत स्वर्गकामः । आत्मानमेव लोकमुपासीत ” इति कामिनो मुमुक्षोश्च कर्तव्यतया श्रूयमाणं कर्म तत्तत्फलसाधनतयाऽवगतं क्षणिकमप्यपूर्वद्वारेण भोगापर्वरूपसर्वफलदम् ॥ राद्धान्तस्तु—कर्तव्यतयाऽवगतस्य यागादेरुपासनस्य च “यज देवपूजायाम्” इत्यादिनाऽवगतधात्वर्थस्वाभाव्यात् “वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावाति स एवैनं भूतिं गमयति” इति वाक्यशेषाच्च “इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्रायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः ।

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च परमपुरुष एव कर्माभिरुपासनेन चाराधितो भोगापवर्गरूपफलप्रदः । लोके च कृष्यादिकर्मभिः सस्यादिकमुत्पाद्य तेन भृत्यद्वारेण साक्षाद्वा राजानमभ्यर्च्य ततः स्वापेक्षितानि लभन्ते।अतः परमपुरुष एव फलप्रदः॥मूत्रार्थस्तु—फलमत उपपत्तेः । अतः परमपुरुषाद्ब्रह्मण एव कर्मभिरुपासनेन चाराधितात् भोगापवर्गरूपं फलम् । कुतः । उपपत्तेः । कर्मभिर्हि क्षणध्वासिभिर्न कालान्तरभावि फलम् । स हि सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिको महोदारोऽनादिरनन्तश्च सर्वेश्वरः स्वाराधनरूपेण कर्मणाऽऽराधितः फलप्रद इत्युपपद्यते ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

“ स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः । एष ह्ये-
वानन्दयाति ” इति भोगापवर्गरूपं फलमयमेव ददातीति
श्रूयते ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

यागादिकमुपासनात्मकं च धर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो
मन्यते । अत एवोपपत्तेः श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः । लोके कृष्यादेर्मर्दानादे-
श्च कर्मण एव साक्षात्परंपरया वा फलप्रदायित्वदर्शनात् वे-
देऽपि तथैव युक्तमित्युपपत्तिः । उपपद्यते चापूर्वद्वारेण साध-
नत्वम् । “यजेत स्वर्गकामः । ब्रह्मविद्याप्राप्ते परम्” इति कामिनः
कर्तव्यतया कर्मविधानात्तदन्यथा ऽनुपपत्त्या कर्मैवापूर्वद्वारेण
फलसाधनमिति गम्यते ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । पूर्वोक्तपरमपुरुषस्यैव फलप्रद-
त्वं भगवान् वादरायणो मन्यते । कुतः । हेतुव्यपदेशात् “वा-
युमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूर्ति गमयाति ” इति
वाय्वाद्यात्मना ऽवस्थितस्य परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वव्यपदेशात् ।
“यो वायौ तिष्ठन्” इति च वाय्वाद्यात्मना स एवावस्थित इति
श्रूयते । तत्परित्यागेनापूर्वस्य फलसाधनत्वकल्पने श्रुतहान-
मश्रुतकल्पनं च । विध्यपेक्षिते फलसाधनत्वप्रकारे वाक्यशे-
षेणावगते सति न फलसाधनत्वप्रकारकल्पनं न्याय्यम् । यथैव
हि रात्रिसत्त्वादिष्वधिकारी न कल्प्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।)

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

किं सर्वेषु वेदान्तेषु श्रूयमाणा दहरादिविद्यैकैव उत विद्यान्तरामिति संशयः ॥ अविशेषेण पुनः श्रवणस्य प्रकरणान्तरस्य च विद्याभेदहेतुत्वाद्विद्यान्तरमिति पूर्वः पक्षः ॥ चोदनाफलसंयोगरूपाख्यानामाविशेषात् प्रतिपत्तृभेदेन पुनः श्रवणोपपत्तेः तत एव प्रकरणान्तरत्वाभावाच्च विद्यैक्यमिति राद्धान्तः । विद्यासु गुणोपसंहाराद्विचिन्तार्थं शाखान्तराधिकरणोक्तन्यायस्तत्फलं च स्थिरीकृतम् ॥ सूत्रार्थः—सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनमेकम् । कुतः । चोदनाद्यविशेषात् ॥

भेदान्नोतिचे देकस्यापि ॥ २ ॥

अविशेषपुनः श्रुत्या विद्यभेदावगमान्न विद्यैक्यमिति चेत्, एकस्यामपि विद्यायां शाखान्तरे प्रतिपत्तृभेदात्पुनः श्रवणमर्थव्रदिति न विद्याभेदः ॥

“तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्” इति आथर्वणिकानां शिरोव्रतस्य विद्योपदेशाङ्गत्वनियमदर्शनं विद्याभेदं द्योतयति विद्यैक्ये हि आथर्वणिकानामेवेति नियमो नोपपद्येतेत्याशङ्क्याह—

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिका-

राच्च ॥ ३ ॥

शिरोव्रतं न विद्याङ्गं अपि तु स्वाध्यायस्य तथात्वे हि स्वाध्यायस्य तज्जन्यसंस्कारभाक्तं हि तन्नियमः “नैतदचिर्णव्रतोधीयी” त इत्यध्ययनसंबन्धात् । समाचाराख्ये ग्रन्थे इदमपि वेदत्र-

तत्त्वेन व्याख्यातमिति वेदव्रतत्वावगमाच्च । “ ब्रह्माविद्यां वदेत ” वेदविद्यामित्यर्थः । सबवच्च तन्नियमः । यथा हि सबहोमाः सप्तसूयाद्वयः शतौदनपर्यन्ता आथर्वणिकैकाग्रिसंबन्धिनस्तत्रैव भवन्ति तथैवेदमप्यथर्ववेदसंबन्धित्वेन तत्रैव ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरूपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् । छान्दोग्ये दहरविद्यायाम् “तस्मिन् यदन्तः” इति विहितमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं तैत्तिरीयके केवलं “तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् ” इत्येवोक्तम् । तदुभयत्र विद्यैकत्वे संभवति ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

तदेवं सर्ववेदान्तेषु दहराद्युपासने समाने एकस्मिन् सति तत्तदुपासने वेदान्तान्तरविहितस्य गुणस्य वेदान्तान्तरे चोपसंहारः कर्तव्यः । कुतः । अर्थाभेदात् तद्विद्याङ्गत्वेन तदुपकाराभेदात् । विधिशेषवत् यथैकस्मिन् वेदान्ते वैश्वानरविद्यादिविधिशेषतया विहितस्य गुणस्य तदुपकारायोपसंहारः तथा वेदान्तान्तरेऽपि तद्विद्याङ्गत्वाविशेषादुपसंहारो न्याय्यः ॥

(अन्यथात्वाधिकरणम् ।)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

अस्त्युद्गीथविद्या वाजिनां छन्दोगानां च । वाजिनां तावत् “ हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम् ” इत्यारभ्य उद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनं शत्रुपरिभवफलं विहितम् । छन्दोगानामपि तद्वदेव “ उद्गीथमाजहूरनेनैनानभिहृनिष्याम् ” इत्यारभ्य उद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनमेव शत्रुपरिभवफलमुक्तम् । किमुभ-

यत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति संशयः ॥ चोदनाद्यविशेषाद्विद्यै-
क्यमिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—यद्यप्युभयत्रोद्गीथे प्राणदृष्टयो-
पामनमविशिष्टं तथापि छन्दोगानाम् “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ-
मुपासीत” इति प्रकृत्य “उद्गीथमाजहूरनेनैनानभिहनिष्याम”
इत्युद्गीथावयवे प्राणवे प्राणदृष्टयोपासनमुक्तम् । वाजिनां तु
“हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेन ” इत्युपक्रमात् अविशेषेण कृ-
त्स्नोद्गीथे प्राणदृष्टयोपासनमुक्तम् । “अथ ह य एवायं मुख्यः
प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ” इति छन्दोगानामुद्गानकर्म-
ण्युद्गीथावयवे प्राणवे प्राणदृष्टिविधानात् वाजिनां तु “ अथ
हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य
एष प्राण उद्गायत्” इति कृत्स्नोद्गीथस्य कर्तारि प्राणदृष्टि-
विधानाच्चोभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेद इति ॥ सूत्रार्थस्तु—अन्यथा-
त्वम् शब्दादिति चेदिति राद्धान्तच्छायया परिचोद्य नावि-
शेषादिति पूर्वपक्षी परिहरति । “अथ ह य एवायं मुख्यः प्राण-
स्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उ-
द्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्” इत्येकत्रोद्गीथे प्रा-
णदृष्टिशब्दादितरत्रोद्गातारि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूपान्यथात्व-
मिति चेत् । न रूपभेदः । कुतः । अविशेषात् उपक्रमे ह्यविशेषेण
“ उद्गीथेनास्याम । उद्गीथमाजहूरनेनैनानभिहनिष्याम ”
इत्युद्गीथस्यैव उपास्यत्वप्रतीतिः “ त्वं न उद्गायेति तथेति
तेभ्य एष उद्गायत् ” इति कर्मण्येवोद्गीथे कर्तृत्वमुपचर्यते
इति युक्तम् । अन्यथोपक्रमविरोधः स्यात् ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिन्द्र ॥ ७ ॥

न वैतदास्ति यद्रूपैक्याद्विद्यैक्यमिति । कुतः । प्रकरणभेदान् ।
छन्दोग्ये हि “ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ” इति उद्गी-

थावयवभूतं प्रणवमुपास्यं प्रकृत्य “ उद्गीथमाजह्रूः ” इति वचनादुद्गीथावयवभूतः प्रणव एवोद्गीथशब्देनोच्यत इति गम्यते । वाजसनेयके त्वविशेषेण “ उद्गीथेनात्ययाम ” इत्युपक्रमात् कृत्स्नोद्गीथ उपास्यः प्रकृतः । अत उद्गीथे प्राणदृष्ट्यविशेषेऽपि रूपभेदाद्विद्याभेदः । परोवरीयस्त्वादिवत् यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरमिति रूपभेदस्तद्द्रव्यापि । एवं प्रकरणभेदेन उपक्रम एवैकत्रोद्गीथावयवविषयत्वेन इतरत्र कृत्स्नोद्गीथविषयत्वेन चोपासनभेदे सिद्धे सति उपसंहारस्थं कर्मविषयं कर्तृविषयं च प्राणदृष्टिविधानं यथाश्रुतमेवावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमास्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्गीथाविद्येति संज्ञैक्यात् ताद्विधेयविद्यैक्यमुक्तं चेत्तत्संज्ञैक्यं विधेयभेदेऽप्यस्ति तु अस्त्वेवेत्यर्थः । यथा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च । यथा च छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यामूद्गीथविद्येति संज्ञैक्यम् ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

प्रथमप्रपाठके उपक्रमवदुत्तरास्वप्युद्गीथविद्यामूद्गीथावयवस्य प्रणवस्यैवोपास्यत्वव्याप्तेश्चैक्यगतस्य “ तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रूः ” इत्युद्गीथशब्दस्यापि प्रणवविषयत्वं समञ्जसम् ॥

(सर्वाभेदाधिकरणम् ।)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

“यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च” इति छन्दोगानां वाजिनां कौषीतकीनां च प्राणविद्याऽऽम्नाता । तत्र छान्दोग्यवाजसनेयकयोः सर्वस्य एकरूपत्वात् प्राणविद्यैकैव । कौषीतकीप्राणविद्यायास्तस्याश्च भेदोऽस्त्युत नेति संशयः ॥ अस्ति भेद इति पूर्वः पक्षः । यद्यपि सर्वत्र ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकः प्राण एवोपास्यः तथापि छन्दोगवाजिनां ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकस्य वागादिगतवशिष्टत्वादिगुणसंबन्धित्वमपि शब्दादेव प्रतीयते । कौषीतकीनां तु न तथेति रूपभेदाद्विद्याभेदः ॥ राजान्तस्तु यद्यपि कौषीतकीप्राणविद्यायां वागादिगतवासिष्टत्वादिसंबन्धित्वं प्राणस्य न शब्दाभिहितं तथापि तत्रापि प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनं वागादीनां स्थितेस्तत्कार्यस्य च प्राणाधीनत्वेनेत्येतदविशिष्टमिति वागादिगतवशिष्टत्वादेरपि प्राणहेतुकत्वानुसंधानेन विना प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यानुसंधानमनुपपन्नमिति कौषीतकीप्राणविद्यायामपि वागादिगतवासिष्टत्वादिसंबन्ध्येव प्राण उपास्य इति रूपाभेदाद्विद्यैक्यम् ॥ सूत्रार्थः—अन्यत्र कौषीतकीप्राणविद्यायामिमे वसिष्टत्वादयः संसेव । कुतः । सर्वाभेदात् प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य तत्राप्यभेदात् । वागादीनां स्थितेः कार्यस्य च प्राणहेतुत्वेन हि प्राणस्य ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं चात्राप्युपपादितम् । अतो वागादिगतकार्यसामर्थ्यापादनरूपवासिष्टत्वादिसंबन्धित्वं प्राणस्यात्राप्युक्तमेवेत्यर्थः ॥

(आनन्दाद्यधिकरणम् ।)

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वरूपब्रह्मस्वरूपनिरूपकगुणाः सर्वास्तु

परविद्यासूपसंहर्तव्या उत नेति संशयः ॥ नोपसंहर्तव्या इति पूर्व-
पक्षः । प्रकरणाधिकानामुपसंहारे प्रमाणाभावात् । ब्रह्मगुणानां
असंख्येयत्वेन उपसंहाराशक्तेश्च ॥ राद्धान्तस्तु—ज्ञानानंदादी-
नां ब्रह्मस्वरूपनिरूपकगुणत्वेन तैर्विना ब्रह्मस्वरूपानुसंधाना-
नुपपत्तेश्च सर्वासूपसंहर्तव्या इति ॥ सूत्रार्थस्तु—“सर्वाभेदात्”
इत्यतोऽभेदादिति वर्तते । आनंदादयो गुणाः सर्वासू-
पसंहर्तव्याः । प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वासु विद्यास्वभे-
दात् । सर्वासु परविद्यासु ब्रह्मैकमनुसंधेयं चेत् यैर्गुणैर्विना
ब्रह्मस्वरूपानुसंधानमशक्यं ते च ज्ञानानंदादयोऽनुसन्धेया
इत्यर्थः ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

आनंदादीनां प्राप्तावपि “तस्य प्रियमेव शिरः मोदो
दक्षिणः पक्षः” इति प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः । ब्रह्मस्वरू-
पगुणत्वाभावात्तेषाम् । ब्रह्मणः शिरःपक्षादिभेदे स्वरूपे
सति ब्रह्मण उपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् । ततश्च “ससं ज्ञा-
नमनंतम् अनंतोऽजरः” इत्यादि विरुद्ध्यते ॥

प्रियशिरस्त्वादिभ्य अनंदादीनां विशेषमाह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे आनंदादयः अर्थसामान्यात् ब्रह्मस्वरूपसामा-
न्यात् ब्रह्मवत्सर्वास्वनुवर्तते । ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेन ब्रह्म-
स्वरूपसमाना हि ते ॥

प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मा न भवंति
चेत्तदभिधानं किमर्थमित्यत्राह—

अध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

अनुचिन्तनार्थं तदाभिधानम्। प्रयोजनांतराभावात् । “ब्रह्मविद्याप्रोति परम्” इति वेदितव्यतयोपदिष्टं ब्रह्मानन्दमयं प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्वा बुद्धावा-
रोप्यत इत्यर्थः ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

“अन्योत्तर आत्माऽऽनन्दमयः” इत्यात्मशब्दाच्च प्रियशि-
रस्त्वादयो न ब्रह्मस्वरूपधर्माः । शिरःपक्षादयो हि ना-
त्मधर्माः ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

“अन्योत्तर आत्मा” इत्यात्मशब्देन परमात्मन एव गृहीति-
ग्रहणम्। इतरवत् “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आमीत्” इत्या-
त्मशब्देन यथा परमात्मनो ग्रहणं तद्वत्। कथमवगम्यते। तदेका-
र्थादुत्तरात् “सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय” इत्यादि-
वाक्यात् ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वेषु “अन्योत्तर आत्मा प्राणमयः” इत्यादिवाक्येष्वनात्म-
स्वात्मशब्दयोगात् कथमुत्तरवाक्यात्तन्निर्णय इति चेत् “तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभृतः” इति प्रकृतस्यात्मन एव-
प्राणमयादिष्वानन्दमयपर्यतेषु आत्मशब्दावधारणात्स्यादेव
नियमः। अतः प्रियशिरस्त्वादीनामनात्मधर्मत्वात् ज्ञाननन्दादी-
नामात्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वाच्च तेषामेव सर्वत्रोपसंहारः ॥

(कार्याख्यानाधिकरणम् ।)

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

ह्यन्दोग्यवाजसनेयकयोज्येष्टं च श्रेष्ठं च प्राणमुपास्यं वि-
 धाय “स होवाच किं मे वासो भविष्यत्प्राण इति होचुः” इ-
 त्यपां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा “ तस्माद्वा एतदशिष्यंतः पुरस्ता-
 च्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति लंभुको ह वासो भवत्यन-
 ग्नो भवति” इति ह्यन्दोग्ये, वाजसनेयके चापां प्राणवासस्त्व-
 मुक्त्वा “तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदाशित्वा चाचामेदेतमेव तद-
 न्नमनग्नं कुरुत” इति (आचमनेन प्राणमनग्नं कुरुत इत्यर्थः ।)
 अत्राशनात्पुरस्तादुपरिष्ठाच्च क्रियमाणमाचमनं किं प्राणविद्याङ्गं
 विधीयते उताचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वानुसंधानं विधीयत
 इति संशयः ॥ “आचामेत्” इति आचमने विधिप्रत्ययश्र-
 वणात्स्मृत्याचारप्राप्तादाचमनादाचमनांतरं प्राणविद्याङ्गं विधी-
 यते इति पूर्वपक्षः ॥ राद्धान्तस्तु- “आशित्वा चाचामेत्” इत्याचमनं
 च प्रतीयते । आचमनीयानां चापां प्राणवासस्त्वानुसंधानं
 च “आपो वासः । अद्भिः परिदधति । एतमेव तदन्नमनग्नं
 कुरुत” इति प्रतीयते । तत्राचमनं तावत्स्मृत्याचारप्राप्तम् ।
 आपां वासस्त्वानुसंधानम् अप्राप्तम् “अनग्नं कुवतो मन्यन्ते ।
 अनग्नं कुरुत” इति अनुवादस्वरूपं प्रतीयते । तत्राचमनान्त-
 रकल्पनादाचमनमनूद्य आचमनीयानामपां वासस्त्वानुसं-
 धानं अप्राप्तं विधीयत इति युक्तं “तदन्नमनग्नं कुरुत” इति “वच-
 नानि त्वपूर्वत्वात्” इति न्यायेन विधिवचनमेव भवति ॥ सूत्रार्थः-
 अपूर्वमप्राप्तमपां प्राणवासस्त्वानुसंधानं विधेयं न पुनः प्राप्त-
 माचमनम् । कुतः । कार्याख्यानात् । कार्यस्य अप्राप्तस्याख्यानस्व-
 भावत्वाच्छास्त्रस्येत्यर्थः ॥

(समानाधिकरणम् ।)

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजमनेयके अग्निरहस्ये बृहदारण्यके च शांडिल्यविद्या-
 आम्नाता अग्निरहस्ये तावत् “स आत्मानमुपासीत मनोमयं
 प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मानम्” इति । बृहदार-
 ण्यके च “मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यं तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा
 व्रीहिर्वा यत्र वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वाधिप-
 तिः सर्वमिदं प्रशास्ति ” इति । किमत्र विद्याभेद उत नेति सं-
 शयः ॥ एकत्र सत्यसङ्कल्पत्वमधिकं श्रुतं इतरत्र वशित्वाद्योऽ-
 धिका इति रूपभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु-
 उभयत्र मनोमयत्वादिके समाने सति वशित्वादेः सत्यसङ्कल्प-
 त्वविततिरूपतया तेनाभेदान्न रूपभेद इति विद्यैक्यम् ॥ सूत्रार्थः-
 मनोमयत्वादिके समाने सति विद्यैक्यम् । एवं चाभेदाद्वशित्वादि-
 गुणेनाप्यभेदात् । वशित्वादिर्हि सत्यसङ्कल्पत्वविततिः ॥

(सम्बन्धाधिकरणम् ।)

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके “ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं द-
 क्षणोऽक्षिन् ” इत्युपक्रम्य आदित्यमण्डलेऽक्षिणि च सत्यस्य ब्र-
 ह्मणो व्याहृतशरीरत्वेन उपास्यत्वमुक्त्वा “ तस्योपनिषदह-
 रित्रधिदैवतम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् ” इति द्वे एतस्य
 नामनी उपासनशेषतयाऽऽम्नायेतौ किं यथाश्रुते स्थाननियते उतो-
 भयत्रोभे इति संशयः ॥ उभयोः स्थानयोरेकरूपस्यैवोपस्यत्वा-
 द्विद्यैक्यमित्यनियते नामनी इति पूर्वः पक्षः ॥ अक्षयादित्यस्था-
 नसंबन्धित्वाकारभेदाद्रूपभेद इति विद्याभेदाद्दे नामनी नियते
 इति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः—यथा मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैवो-
 पास्यत्वेन उभयत्र विद्यैक्यमेवमन्यत्राक्षयादित्याधारस्याप्येक-

स्यैव सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानद्वयसंबन्धान्न रूपभेद इति विद्यै-
क्यात् द्वे नामनी अनियते ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वैतदस्ति यद्विद्यैक्यादुभयत्रोभे नामनी इति । कुतः । वि-
शेषात् उभयत्र हि रूपं विशिष्यते एकत्रादिसंस्थानसंबन्धि
ब्रह्म इतरत्राक्षिस्थानसंबन्धि ब्रह्मेति रूपभेद इति नियते
नामनी ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

दर्शयति च श्रुतिविद्याभेदेन गुणानुपसंहारं “ तस्यै-
तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् ” इत्यादिना रूपाद्यतिदेशेन ।
स्वतो ह्यप्राप्तावतिदेशेन प्राप्स्यपेक्षा ॥

(सम्भृत्यधिकरणम् ।)

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीयके नरायणीयानां खिलेषु च “ ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या
संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान, ब्रह्म भूतानां प्रथमो-
त जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ” इति ब्रह्मणि ज्येष्ठानां
गुणानां संभृतिद्युव्याप्तिश्चेत्यादि गुणजातमाप्नातम् । किमेषां
सर्वासु विद्यासूपसंहारः उत स्थानविशेषोपासनेषु नियम इति
संशयः ॥ अनारभ्याधीतत्वात् एषां सर्वासूपसंहार इति पूर्वः
पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—यद्यपि न स्थानविशेषसंबन्धुपासनमार-
भ्याधीता एते तथापि द्युव्याप्तिनामर्थ्यात् तस्य हृदयाद्यल्प-
स्थानेषूपसंहारायोगात् तत्साहचर्याच्चेतरेषां अल्पस्थानविहि-
तासु विद्यासु नोपसंहार इति ॥ सूत्रार्थः—संभृतिद्युव्याप्तिरिति ।
समाहारद्वन्द्वत्वेन एकवद्भावः । संभृतिप्रभृतिगुणजातमप्यत एव

स्थानविशेषसंबन्धनियमान्नियतं न सर्वत्रोपसंहार्यम् । द्युव्याप्तिर्हि
स्वप्नामध्यादिलपस्थानानर्हतया तदितरस्थाननियता । संभृ-
त्साद्यापि तत्साहचर्यात्तथैव ॥

(पुरुषविद्याधिकरणम् ।)

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

तैत्तिरीयके पुरुषविद्याऽऽम्नाता “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा
यजमानः श्रद्धा पत्नी ” इत्यादिका । छान्दोग्योपि “पुरुषो वा
व यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि” इत्यादिका । किमत्र वि-
द्याभेद उत नेति संशयः ॥ पुरुषविद्येति संज्ञैक्यात् तैत्तिरीयके
फलसंबन्धानाम्नातात् छान्दोग्यगत “ शतञ्जीवति ” इत्यनेन
एकफलत्वाच्च विद्यैक्यमिति पूर्वः पक्षः ॥ राजान्तस्तु—पुरुषवि-
द्येति संज्ञैक्येऽपि सवनत्रयकल्पनप्रकारभेदात् यजमानपत्न्या-
दिकल्पनप्रकारभेदाच्च रूपभेदात् तैत्तिरीयके पूर्वानुवाकगत-
स्य “ ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति ” इति ब्रह्मविद्याफलस्यैव
सन्निधानात् अफलस्यास्य तदंगतया तत्फलत्वात्फलभेदाच्च
विद्याभेदः ॥ सूत्रार्थः—पुरुषविद्यायामप्युभयत्र रूपभेदा-
द्विद्याभेदः । कुतः । इतरेषां अनाम्नानात् । इतरशा-
खोदितानामितरशाखायामनाम्नानात् । छान्दोग्ये तैत्तिरी-
यकाम्नातानां यजमानपत्न्यादीनां सवनानामनाम्ना-
नात् तैत्तिरीयके छान्दोग्याम्नातानां यज्ञावयवाना-
मनाम्नानादित्यर्थः । तैत्तिरीयके हि “ आत्मा यजमानः श्रद्धा
पत्नी ” इति यजमानादिकल्पनं “ यत्सायं प्रातर्मध्यंदिनं च
तानि सवनानि ” इति च सवनत्रयकल्पनम् छान्दोग्ये चा-
शिशिषादीनां दीक्षादित्वकल्पनं पुरुषायुषस्त्रेधा विभज्य सवन-
कल्पनं चेति यज्ञावयवकल्पनप्रकारभेदाद्रूपभेदः स्पष्टः ।

फलमपि तथैवेति इतरेषामिति फलस्यापि ग्रहणम् ॥

(वेधाद्यधिकरणम् ।)

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

आथर्वाणिकास्तैत्तिरीयका एतरेयिणश्चेत्येवमादयः उ-
पनिषदारभेषु “शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य । शं नो मित्रः शं
वरुणः शन्नो भवत्वर्थमा । सह नाववतु” इत्यादिमंत्रान्महाव्रता-
दीनि च कर्माणि अधीयते । किमेषां विद्यांगत्वं उत नेति
संशयः ॥ सन्निधिसमाम्नानात् विद्यांगत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥
राद्धांतस्तु—“शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य” इत्यादिमंत्रसाम-
र्थ्यान्महाव्रतादीनां च कर्मणां श्रुत्यादिभिश्चाभिचारद्वादशा-
हादिषु विनियोगवत् “शन्नो मित्रः शं वरुणः । सह नाववतु”
इत्यादिमंत्रस्य “ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि । तेजस्वि-
नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै” इति मंत्रसामर्थ्यात् अध्ययने वि-
नियोग इति न विद्यांगत्वम् ॥ मूत्रार्थस्तु—वेधाद्यर्थभेदादिस्य
वेधाद्यर्थभेदवत् “सत्यं वदिष्यामि । तेजस्वि नावधीतमास्तु” इति
शन्नोमित्रादेर्मंत्रस्याप्यध्ययनसंबंधरूपार्थभेदान्न विद्यांगत्व-
मित्यभिप्रायः ॥ अतः शन्नोमित्रादिमंत्र एवाधिकरण-
विषयः ॥

(हान्यधिकरणम् ।)

हानौ त्रपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छंदःस्तु-

त्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनं द्वयोः शा-
खयोः श्रुतम् । विमुक्तयोः पुण्यपापयोरन्यत्र प्रवेश एकस्यां
श्रुतः । विमोचनं प्रवेशश्चोभयमेकस्यां शाखायाम् । “तदा विद्वान्

पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति । अश्व इव
 रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य-ब्रह्मलोकमभि-
 संभवामि”इति च केवलविमोचनम् । “तस्य पुत्रा द्वायमुपयंति
 सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्” इति केवलप्रवेशः । “त-
 त्सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंति अप्रिया
 दुष्कृतम्” इत्युभयम् । किं केवलहानिचिंतनं केवलोपायनचि-
 तनमुभयचिंतनं सर्वासु विद्यासु विकल्पेनानुष्ठेयं उत समुच्च-
 येनेति संशयः ॥ तथाभ्रातस्यार्थवच्चाय विकल्प इति पूर्वः
 पक्षः ॥ राद्धांतस्तु-पुण्यपापप्रवेशस्य विमोचनापेक्षत्वेन शा-
 खान्तरस्थस्यापि प्रवेशवाक्यस्य शाखान्तरस्थविमोचनवाक्यशे-
 षत्वात् वाक्यद्वयेनैकार्थीवधानात् समुच्चयः । एकस्यां शा-
 खायामुभयविधानं प्रतिपत्तृभेदन पारिह्रियते ॥ सूत्रार्थः-हानौ
 तु । तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । हानाविति प्रदर्शनार्थः । केव-
 लविमोचने केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽ-
 वश्यंभावी । कुतः । उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनशब्दस्य हा-
 निवाक्यशेषत्वादित्यर्थः । स्वक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थान-
 वाचित्वात् उपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वं अवगम्यते । प्रदे-
 शान्तराम्नातवाक्यस्य प्रदेशान्तराभ्रातशेषत्वे दृष्टांतानाह कुशा-
 च्छन्दःस्तुत्युपगानवदिति । “वानस्पत्याः कुशाः”इति प्रदेशांत-
 राम्नातस्य वाक्यस्य यथा “अदुंब्याः कुशाः” इति तद्विशेषवा-
 चिप्रदेशांतरस्थम् यथा च “देवासुराणां छदोभिः”इति प्रदेशांत-
 रस्थस्य तत्क्रमविशेषवाचि “देवच्छदांसि पूर्वम्”इति प्रदेशांतर-
 स्थम् यथा च “ हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति” इति
 प्रदेशांतरस्थस्य तत्कालविशेषवाचि “समयाविषिते सूर्ये षोड-
 शिनः स्तोत्रमुपाकरोति ” इति प्रदेशान्तरस्थम् यथा च

“ ऋत्विज उपगायन्ति ” इति प्रदेशान्तरस्थस्य “ ना-
ध्वर्युरुपगायेत् ” इति तत्र पर्युदासरूपं प्रदेशान्तर-
स्थम् एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया संभवन्त्या ग-
तौ विकल्पोऽयुक्तः । तदुक्तं पूर्वास्मिन्काण्डे “अपि तु वाक्य-
शेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य” इत्यादिना ॥

(सापरायाधिकरणम् ।)

सांपराये ततेव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

किमिदं सुकृतदुष्कृतयोर्हानिचिन्तनं देहवियोगकाले एक-
देशः क्षीयतेऽध्वनि शिष्टमित्यभयत्रकर्तव्यम् उत देहवियोगकाल
एव सर्वं क्षीयते इति संशयः ॥ उभयत्र श्रुतेर्देवयानेन पथा
गमनान्यथाऽनुपपत्त्या चाभयत्रेति पूर्वपक्षः । “ अथ
इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो-
र्मुखात्प्रमुच्य, धूत्वा शरीरमकृतम् ” इति देहवियोगकाले “स
आगच्छति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते ” इति
ह्यध्वन्यपि हानिः भ्रुना । देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षये हि देव-
यानेन गमनसाधनं कर्म न सभवाति ॥ राद्धान्तस्तु—“तस्य ताव-
देव चिरं यावन्न विमोक्षये अथ संपत्स्ये ” इति देहवियोगादूर्ध्वं
ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेणानुभाव्यपुण्यपापफलाभावात् “ अथ इव
रोमाणि विधूय पापम् ” इत्यादिनेकार्थ्यादध्वन्याम्नातमापि
“तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते” इति वाक्यं देहवियोगकाले सङ्गमयि-
तव्यमिति देहवियोगकाल एव हानिचिन्तनम् । सर्वकर्मक्षये हि
विद्यासामर्थ्यादेव देवयानेन पथा गमनं चोपपद्यते । विद्या हि
स्वयं सूक्ष्मशरीरस्यानारंभिकापि प्रकृतसुखदुःखोपभोगसाध-
नस्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्र-
ह्मप्राप्तिप्रतिपादनाय देवयानेन पथा एनं गमायितुं सूक्ष्म-

शरीरं स्थापयति ॥ सूत्रार्थः—सांपराये देहवियोगकाले एव चि-
न्तनीयम् । कुतः । तर्तव्याभावात् देहवियोगादूर्द्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यति-
रेकेण तरितव्यभोगाभावात् । तथा ह्यन्येऽधीयते “तस्य ताव-
देव चिरं यावन्नविमोक्षयेऽथ संपत्स्ये” इति “अशरीरं वावसन्तं
न प्रियाप्रिये स्पृशतः ” इति च ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

एवं अर्थस्वाभाव्यात् देहवियोगकाले निरवशेषकर्मक्षयेऽव-
धृते सति “तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते” इति वाक्यखण्ड उभयाविरो-
धादुभयश्रुत्वविरोधात् छन्दतो नेयः “अश्व इव रोमाणि विधूय
पापम्—धूत्वा शरीरम् । तस्य तावदेव चिरम् ” इति चोभ-
यश्रुत्यविरोधाच्चरमश्रुतोऽपि “ तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते ” इति
वाक्यखण्डः “ एतं देवयानं पन्थानमापद्यते ” इति प्रथमश्रुत-
खण्डात् प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः ॥

अत्र चोदयति—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

देवयानेन गतिश्रुतेरर्थवत्त्वं देहवियोगकालेऽध्वनि चेत्यु-
भयथा कर्मक्षये सत्येव । अन्यथा देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षये
सति सूक्ष्मशरीरस्याप्यारंभकनाशेन स्थित्यनुपपत्तेर्देवयानग-
तिश्रुतिर्विरोध्यते ॥

परिहरति—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

भगवन्तमुपासीनानां देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽप्युपप-
न्नो देवयानः पन्थाः । कुतः । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः तल्लक्षणार्थः
तज्जातीयार्थः । अकर्मलभ्यार्थोपलब्धेरित्यर्थः । उपलभ्यते ह्यक-

र्मलभ्यार्थो ब्रह्मोपासीनानां “ स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ” इत्यादौ । लोकवत् यथा लोके राजानमुपासीनानां प्राकृतपुरुषासाधारणातिरमणीयानेकार्थ-सिद्धिः तद्वत् सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं महोदारं परं ब्रह्मोपासीना-नां सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

परं ब्रह्मोपासीनानां देहपातसमये सर्वकर्मक्षया-देहपातादूर्ध्वं कर्मफलानुभवो न विद्यत इत्येतन्न सं भवति वसिष्ठादीनां ज्ञानिनामपि कर्मफलरूपदेहान्तरसंयोगः पुत्रजन्मविपदादिसुखदुःखानुभवोऽपि दृश्यते इत्याशंक्याह—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

येषां ज्ञानिनां देहपातादनंतरं अचिरादिका गतिः प्राप्ता तेषां देहपातादूर्ध्वं तरितव्यकर्मफलभोगाभावात् देहपातसमये एव कर्मक्षय उक्तः । वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां यावद-धिकारसमाप्तिं नाचिरादिका गतिरस्ति । अपि त्वधिकारे स्थितिरेव । अधिकारहेतुभूतकर्मणः फलदानायारब्धत्वात् । ज्ञानिनोऽप्यारब्धं हि कर्म फलानुभवेनैव क्षियते ॥

(अनियमाधिकरणम् ।)

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमा-
नाभ्याम् ॥ ३२ ॥

येषूपसनेषूपकोशलादिष्वार्चिरादिका गतिराम्नाता किं तन्निष्ठानामेव तथा ब्रह्मप्राप्तिः उत सर्वेषां ब्रह्मनिष्ठानामिति सं-शयः ॥ तन्निष्ठानामेवेति पूर्वः पक्षः । इतरेषां तथा ब्रह्मप्राप्तौ प्र-माणाभावात् । यत्तु पञ्चाग्निविद्यायामसाधारणवचनम् । त-दप्युपकोशलादिविषयमिति निश्चीयते । अन्यथा उपकोशलादि-

ष्वाम्नानमनर्थकं स्यात् ॥ राद्धान्तस्तु—पञ्चाग्निविद्यायां “ य एवयताद्बुद्धये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति ” इति सामान्येन सर्वविषयगतिश्रवणं उपकोशलादिष्वाम्नानं न बाधितुं क्षमम् । संकोचकं च न संभवाति । विद्यास्तुत्यर्थतयाऽनुवादेनाप्युपपत्तेः । अतः सर्वेषां तयैव प्राप्तिः । सूत्रार्थः—अनियमः सर्वेषां सर्वेषामविशेषेण तयैव प्राप्तिः । कुत । अविरोधः शब्दानुमानाभ्यां तथासत्येव श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । श्रुतिः पञ्चाग्निविद्यायां निर्दिशिता । स्मृतिः “अग्निज्योतिरहः शुक्लः ” इत्यादिका ॥

(अक्षरध्यधिकरणम् ।)

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपस-

दवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

बृहदारण्यके “ एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्यूलमानष्वहस्वम् ” इत्यादि श्रूयते । तथाऽऽथर्वणे च—“अथ परायया तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्वेश्यमग्राह्यम् ” इत्यादि । किमेषामस्यूलत्वादीनां सर्वासु ब्रह्मविद्यासु उपसंहारः उत यत्र श्रुतास्तत्रैवेति संशयः ॥ विद्यःविशेषरूपतया श्रुतानां सर्वविद्यासाधारणत्वाभावात् यत्र श्रुतास्तत्रैव नियता इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—अस्यूलत्वादीनामप्यानन्दादिवत् ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानान्तर्भावात् सर्वत्रोपसंहारः । न केवलमानन्दादिभिर्ब्रह्मस्वरूपं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तम् । तस्यापि हि तदेव स्वरूपम् । अस्यूलत्वादिविशेषितमानन्दादि ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तं रूपम् । यद्यपि प्रत्यगात्मा स्वभावतः स्यूलत्वाद्यचेतनधर्मासंबन्धी तथापि तत्संबन्धाहताऽस्त्येवातद्वर्तयामि हि पूर्वं तत्संबन्धः सञ्जातः । अतो ब्रह्मणस्तदनर्हस्वरूपानुसन्धानार्थतयाऽस्यूलत्वा-

दयः सर्वत्रानुसन्धेयाः॥मूत्रार्थः—अक्षरधियां अक्षरसंबन्धिनीना-
मस्थूलत्वादिधियां सर्वविद्यास्ववरोधः संग्रहणम् । कुतः । सामा-
न्यतद्भावाभ्यां ब्रह्मणः सर्वत्र समानत्वात् ब्रह्मानुसन्धाना-
न्तर्भावाच्च तासाम् । गुणबुद्धीनां हि प्रधानानुवर्तित्वं स्वभावः ।
औपसद्वत् यथा जामदग्न्यचतूरात्रपुरोडाशयुपसद्गुणभूतः
“अग्निहोत्रं च” इति मन्त्रः सामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरानि-
यतोऽपि प्रधानभूतोपसद्वनुवर्तित्वाद्याजुर्वैदिकत्वाच्चोपसदो
याजुर्वैदिकोपांशुत्वसंबन्धी तद्वत् अक्षरविद्यासंबन्धितया अ-
धीतत्वेन तद्विद्यानियता अपि प्रधानानुवर्तित्वस्वाभाव्यात् सर्व-
विद्यासंबन्धिनः । तदुक्तं प्रथमे काण्डे “ गुणमुख्यव्यति-
क्रमे तदर्थत्वात् ” इत्यादिना ॥

एवं तर्हि “ सर्वकर्मा सर्वगन्धः ” इत्यादीनामपि सर्वेषां
ब्रह्मगुणत्वेन क्वचिद्रथवस्थेत्याशङ्क्याह—

इयदामनात् ॥ ३४ ॥

इयदस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दाद्येव सर्वत्रानुसन्धयेम् । कु-
तः । आमननात् हेतोः । आमननं आभिमुख्येन मननं ब्रह्मानु-
सन्धानम् । परब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं येन विना नोपपद्यते तत्स-
र्वत्रानुसन्धेयम् अन्यत्र तत्र व्यवस्थितमित्यर्थः ॥

(अन्तरत्वाधिकरणम् ।)

अन्तरो भूतग्रामवत्स्वात्मानोऽन्यथा भेदानुप-
पत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके उपस्तिप्रश्नप्रतिवचनं “ यः प्राणेन प्राणि-
ति स त आत्मा सर्वान्तरः योऽपानेनापानिति स त आत्मा ”
इत्यादि “ अतोऽन्यदार्तम् ” इत्यन्तमात्रात् । तथा तदन-

न्तरं कहोलप्रश्नप्रतिवचनं “योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्प्येति एतं हैतमात्मानं विदित्वा ” इति “ अतोऽन्यदा-
 तैम् ” इत्यन्तम् । किं उभयत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति संश-
 यः ॥ पूर्वत्र प्राणनादिहेतुः प्रत्यगात्मा उत्तरत्राशनायाद्यती-
 तः परमात्मेत्युपास्यभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्त-
 स्तु—“ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे
 व्याचक्ष्व ” इत्युभयत्र प्रश्नस्य परमात्मविषयत्वादेकरूपत्वाच्च
 सर्वप्राणिप्राणनादिहेतुत्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्य च प्रतिवच-
 नद्वयगतस्य परमात्मन्येकस्मिन्नेवोपास्ये संभवाच्च न विद्या-
 भेदः ॥ सूत्रार्थः—अन्तरा “य आत्मा सर्वान्तरः ” इत्युपस्तिप्र-
 श्नो भूतग्रामवत्स्वात्मनः प्रत्यगात्मान इत्यभ्युपगन्तव्यः अ-
 न्यथा प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत्, नात्र प्रत्यगात्मविषयं प्र-
 श्नद्वयम् प्रतिवचनद्वयं च । परमात्मन्येकस्मिन्नेव संभवतीत्यर्थः ।
 उपदेशवत् “स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः” इति प्रक्रान्ताया-
 मेकस्यामेव स द्विद्यायां “भगवांस्त्वमेव मे तत् ब्रवीतु । भूय एव
 मा भगवान् विज्ञापयतु ” इत्यादिका प्रशनादृत्तिः प्रतिवचन-
 भेदश्चोपास्यमाहात्म्यप्रतिपादनपरत्वेन दृश्यते तद्वत् ॥

प्रश्नभेदपूर्वकप्रतिवचनप्रकारभेदाद्विद्याभेदोऽवर्जनीय इ-
 त्याशङ्क्याह—

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

“ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ” इति द्व-
 योः प्रश्नोः प्रश्नस्यैकरूपत्वेन एकविषयत्वे निश्चिते सति उष-
 स्तिकहोलयोः प्रतिवचनगतबुद्धिव्यतिहारः कार्यः । प्रा-
 णनादिहेतुत्वेन बुद्धिः सर्वान्तरात्मविषया कहोलेनापि का-
 र्या । तथा अशनायाद्यतीतत्वबुद्धिरुपस्तिनापि कार्या । विशिषन्ति

हि उभयत्र याज्ञवल्क्यप्रतिवचनानि एकं सर्वान्तरमेवोपास्यम् ।
इतरत्र च यथेतरत्र साद्विद्यायां सर्वाणि प्रतिवचनानि परमकार-
णं परं ब्रह्मैकमेव प्रतिपादयन्ति ॥

साद्विद्यायामप्युपास्यैक्यं प्रश्नप्रतिवचनावृत्तावसत्त्वां कथ-
मवगम्यते इत्यत्राह—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

“ सेयं देवतैक्षत ” इत्यादिषु सर्वत्र सैव परा देवताऽनुव-
र्तते । “ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ” इति
त एव सत्यादयः सर्वेषु प्रतिवचनेषु उपसंहियन्ते ॥

(कामाद्यधिकरणम् ।)

कामादीतरत्नं तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते “ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्म पुरे दहरं पु-
ण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्ट-
व्यम् ” इत्यादि प्रकृत्य “ तद्य इहात्मानं अनुविद्य ब्रजन्त्येतां-
श्च सत्यान्कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ”
इति । वाजपनेयके च “ य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छन्ते
सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः ” इति । किमुभयत्र विद्यैक्यं उत वि-
द्याभेद इति संशयः ॥ रूपभेदाद्विद्याभेद इति पूर्व पक्षः ।
यद्यप्युभयत्र परमात्मैवोपास्यस्तथाप्येकत्राकाशशब्दाभिधेयः
परमात्मोपास्य इतरत्राकाशे शयानः परमात्मेति हि रूपं भि-
द्यते ॥ राद्धान्तस्तु—हृदयायतनत्वसखसंकल्पसखकामत्वादेर-
भेद उभयत्र तद्विशिष्टः परमात्मैवोपास्य इति
रूपभेदाद्विद्यैक्यम् । छान्दोग्ये हि “ दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्त-
स्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् ” इत्यारभ्य “ किं तत्र विद्यते ” इ-

त्यादिना परिचोद्य “ तस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽ-
 पहतपाप्मा विजरो विमृत्युः” इत्यारभ्य “ सत्यकामः सत्यसं-
 कल्पः” इत्युक्त्वा “तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्
 कामान्” इत्याकाशशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा तदन्तर्गताश्च स-
 त्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वाद्यो गुणाः। अतः परमा-
 त्मा हृदयायतनत्वसत्यकामत्वादिविशिष्ट उपास्य इति वाक्ये-
 नैव निर्णीतम् । वाजसनेयके च “य एषोऽतर्हृदय आकाश-
 स्तस्मिन्शेते सर्वस्य वशी” इत्युक्ते सति वशित्वादेः सत्यसंक-
 ल्पत्वविशेषरूपतया स एव परमात्मा हृदयायतनः स-
 त्यसंकल्प उपास्य इति प्रतीयते । अतो दहरविद्याप्रत्य-
 भिज्ञानात्स एव परमात्मा सत्यकामादिगुणाष्टकविशिष्ट उपा-
 स्य इति निश्चीयते । एवं निश्चिते सति आकाशे शयान
 इति आकाशशब्दोऽपि हृदयपुण्डरीकवर्त्यवकाशवाचीति विद्यै-
 क्यमेव ॥ सूत्रार्थः—कामादीतरत्र तत्र च वाजसनेयके छां-
 दोग्येऽपि च सत्यकामत्वाद्येव रूपम् । कुतः। आयतनादिभ्यः
 हृदयायतनत्वसत्यसंकल्पत्वविशेषरूपवशित्वादिभ्यः तत्सह-
 चारिणः सत्यकामत्वादेः प्रत्यभिज्ञानात् । “परं ज्योतिरुपसंपद्य
 स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अभयं वै ब्रह्म भवति ” इति
 ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं चैकमिति विद्यैक्यम् ॥

“मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादेः प्र-
 कृतत्वात् “ स एष नेति नेत्यात्मा” इति च वक्ष्यमाणत्वात्
 “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः ” इत्यादिविशेषाणां ब्रह्मस्वरूप-
 पत्वाभावात् कथं सत्यकामत्वादेः मोक्षसाधनोपासनरूपत्व-
 मित्यत्राह—

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

वशित्वादेः प्रमाणान्तराविदितस्य श्रुत्यैकसमधिगम्य-
स्यादरेण प्रतिपादनादलोपः अप्रतिषेधः । तस्यापि ब्रह्मगुण-
त्वमवश्याश्रयणीयम् । विशेषनिषेधास्तु सकले एव प्राकृतावि-
षयाः । नानात्वनिषेधस्तु सकलस्य ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मक-
त्वाभिप्रायः ॥

सगुणोपासनस्य “ स यदि पितृलोककामो भवति ” इति
पितृलोकादिप्राप्तिवचनात्सांसारिकफलत्वेन न मोक्षफलत्व-
मित्याशङ्क्याह—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

उपस्थितिरुपस्थानम् । ब्रह्मोपसंपत्तिः । उपस्थिते ब्रह्मो-
पसंपन्ने अतो ब्रह्मोपसंपत्तेरेव हेतोः तद्वचनात् पितृ-
लोकादिप्राप्तिवचनान्न तत्सांसारिकफलम् अपि तु संसारान्मु-
क्तस्यैव “ अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः । स स्वराड्भवतितस्य स-
र्वेषु लोकेषु कामचारोभवति ” इति च निवृत्ताविद्यस्य
हि स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्यैव “ स तत्र पर्येति ” इत्युच्य-
ते । अतो ब्रह्मोपसंपत्तिहेतुकत्वं संक्रीडनादेरवगम्यते ॥

(तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ।)

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्य-

प्रतिबंधः फलम् ॥ ४१ ॥

छांदोग्ये “ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ” इति क-
र्मांगाश्रयमुद्गीथाद्युपासनं श्रूयते । तद् किं तस्मिन्कर्मणि
पर्णतादिवत् नियमेनोपादेयम् उत गोदोहनादिवत् अनियमेनोति
संशयः ॥ कर्मांगाश्रयत्वेन पर्णतादिवत् तद्वारेण निरूढकार्यत-

या “यदेव विद्यया करोति—तदेव वीर्यवत्तरम्” इति वर्तमाननिर्देशस्य पृथक्फलप्रतिपादनायोगात् क्रत्वर्थतया नियमेनोपादेयमिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—“तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद ” इत्युद्गीथोपासनरहितस्यापि क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् क्रतुफलात्स्वर्गादेः पृथग्भूतवीर्यवत्तरत्वफलमिदमुपासनमिति गोदोहनादिवदानियमः । वर्तमाननिर्देशे सत्यधिकारांतरानिश्चये सति रात्रिमत्रवत् क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वमस्योपासनस्य फलमिति कल्पनीयम् ॥ सूत्रार्थः—तन्निर्द्धारणानियमः । निर्द्धारणं निश्चयेन चेतसो धारणम् । उपासनमित्यर्थः । तस्योद्गीथोपासनस्यानियमः । कुतः । तद्दृष्टेः “तेनोभौ कुरुतः” इत्यानियमदृष्टेः । पृथग्भूतं ह्युपासनस्य फलम् । तच्चाप्रतिबन्धरूपम् । वीर्यवत्तरत्वं नाम प्रबलकर्मातिरबलेन एतस्य कर्मणः फलस्याप्रतिबन्धः । अविलंबितत्वमित्यर्थः ॥

(प्रदानाधिकरणम् ।)

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

दहरविद्यायां “तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजं स्येतांश्च मत्यान्कामान्” इति अपहृतपाप्मत्वादिगुणानामपि परमात्मस्वरूपचिन्तनवत् पृथक्चिन्तनं विहितम् । किं गुणचिन्तने तत्तद्गुणविशिष्टतया परमात्मानुचिन्तनमावर्तनीयं उत नेति संशयः ॥ परमात्मन एकस्यैव सर्वेषां गुणानां गुणित्वेन सकृदेव तच्चिन्तनोपपत्तेर्नावर्तनीयमिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—गुणिनः स्वरूपैक्येऽपि तत्तद्गुणविशिष्टाकारादिभेदादावर्तनीयमिति ॥ सूत्रार्थः—प्रदानवदावर्तनीयमेव । यथा “ इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालामिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ” इतीन्द्रस्यैकत्वेऽपि राजत्वादिविशिष्टाकारभे-

दादेवताभेद इति प्रदानावृत्तिः तद्देव । त-
दुक्तं संकर्षे “ नाना वा देवता पृथक्त्वात् ” इति ॥

(लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् ।)

लिङ्गभूयस्त्वाद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

तैत्तिरीया अधीयते “ सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशं-
भुवम्, विश्वं नारायणम् ” इत्यारभ्य “ सोऽक्षरः परमः स्वराद् ”
इत्यन्तम् । अस्मिन्ननुवाके नोपासनं विधीयते । किमयं पूर्वानुवा-
कोदितदहरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थः उत सर्ववेदान्तो-
दितसर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति संशयः ॥ दहरवि-
द्याया आनन्तर्यात्तदुपास्याविशेषनिर्द्धारणार्थ इति पूर्वः पक्षः ।
“ सहस्रशीर्षम् ” इति द्वितीयानिर्देशस्यानन्तरोदितोपासिना सं-
बन्धस्यैव युक्तत्वाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—परब्रह्मपरतत्त्व-
परज्योतिःपरमात्माक्षराशिवशंभुशब्दैः सर्वपरविद्योपास्यान-
नूद्य वाक्येनैव तेषां नारायणत्वविधानात् तस्य च प्रकरणा-
ल्लिलङ्गबलीयस्त्वेन बलीयस्त्वात् परविद्योपास्यनिर्द्धार-
णमिति निश्चीयते । न च “ सहस्रशीर्षम् ” इति द्वितीयानिर्देशः
पूर्वेणोपासिना संबध्यते । “ तास्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् ” इति
पूर्वेण कृत्प्रत्ययेन कर्माभिहितमिति तत्र द्वितीयानिर्देशायोगात् ।
“ नारायणः परः । व्याप्य नारायणः स्थितः । परमात्मा व्य-
वस्थितः ” इत्यादिभिरैकाग्र्यात्प्रथमार्थे द्वितीया ॥ सूत्रा-
र्थः—सर्वविद्योपास्यनिर्द्धारणे लिङ्गभूयस्त्वात्तस्य चि-
न्हभूतवाक्यभूयस्त्वादित्यर्थः तद्धि वाक्यं प्रकरणाद्बलीयः ।
तदपि पूर्वस्मिन्कारण्डे “ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणास्थानसमा-
ख्यानं समवाये पारद्वैविल्यम् ” इत्यादिनोक्तम् । एवं सर्वोपा-

स्यनिद्धरिणो निश्चिते सति दहरविद्यायामपि अयमेवोपास्य
इति “पञ्चकोशप्रतीकांशम् ” इत्यादिना हृदयाद्यभिधानं च यु-
ज्यत इत्यभिप्रायः ॥

(पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।)

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मा-
नसवत् ॥ ४४ ॥

वाजमनेयके अग्निरहस्ये “ मनश्चितो वाक्चितः प्राण-
चितश्चक्षुश्चितः ” इत्यादिना मनश्चितादयोऽग्नयो विद्यारूपाः
श्रूयन्ते । किमेते क्रियामयक्रत्वङ्गभृता उत विद्यामयक्रत्वङ्गभृता
इति संशयः ॥ अस्मिन्प्रकरणे विद्यामयक्रत्वनुबन्धिग्रहस्तो-
त्रादिदर्शनेऽपि क्रतोर्विधानाभावात् फलान्तराप्रतीतेश्च
पूर्वत्र “ असद्रा इदमग्र आसीत् ” इत्यादिना इष्टक-
चितस्याग्नेः प्रकृतत्वान्मनश्चितादिषु च “ तेषामेकैक एव
तावान् यावानसौ पूर्वः ” इति तत्कार्यातिदेशादिष्टकचितेनैपां
विकल्प प्रतीतेश्च इष्टकचिताग्निशेषभूतक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन
तदङ्गभृता इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—“ तेहैते विद्याचित
एव विद्यया हैवैत एवं विदश्चिता भवन्ति ” इति मनश्चितादी-
नां सांपादिकाग्नित्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि “ ते हैते विद्या-
चित एव ” इति श्रुतिर्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वनैपां विद्यारू-
पतामवगमयतीति निश्चयात् सान्निहितैर्मानसैर्ग्रहस्तोत्रा-
दिभिः क्रत्वनुबन्धैरनुवादवाक्यसरूपवाक्यप्रतिपादितैः क्रतु-
दर्शने सति “ वचनानि त्वपूर्वत्वात् ” इति न्यायेन मनश्चि-
तादीनां शेषिभूतविद्यामयक्रतोर्विधिः परिकल्प्यते । “तेषामेकै-
क एव तावान् यावानसौ पूर्वः ” इति अतिदेशेनेष्टकचित्ताग्नेः

ACADEM
MELB
Acc. 18762.....
r. 94.....

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
मंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दशकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	२	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नेषथ चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
भट्टीकाव्य ६ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	१	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

द्वितीयसंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुरःकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः कांचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहितान् ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपुस्तकालयेऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्यापि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां-
१) मूल्यं प्रापणव्ययञ्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

२० भा०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १२	१२ ०
फाल्गुनयनप्रणालीप्रणीतं शुक्रयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६ ०
भाष्यकारिका चान्द्रिकम्	० ०
भाष्यसहिता	० ०
वाक्यपदायम् खण्डानि ३	३ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ८	८ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकद्वयं किरणावलीटीकासंबलितप्रवास्तपाद्ग्रन्थिन- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३ ०
महापिकाय यनप्रणीतं शुक्रयजुस्सर्वान् क्रमसूत्रम् सभाष्यं	३ ०
शुक्रयजुःप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ३	३ ०
(वृहत्) वेद्याखरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४ ०
विवरणपञ्चासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (यज्ञपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डे २ २	२ ०
नवकर्मशास्त्रम् (अन्नप्रश्ना)	० ०

ब्रजभूषण दाम और काव्यनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

